

RAZVOJ CRTEŽA U FAZI PRIMARNIH SIMBOLA

Mijić, Magdalena

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:154589>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-10**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti

MAGDALENA MIJIĆ

RAZVOJ CRTEŽA U FAZI PRIMARNIH SIMBOLA

Diplomski rad

Pula, rujan, 2024.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti

MAGDALENA MIJIĆ

RAZVOJ CRTEŽA U FAZI PRIMARNIH SIMBOLA

Diplomski rad

JMBAG: 0303023187, izvanredni student

Studijski smjer: Studij ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja

Predmet: Razvoj vizualne pismenosti

Znanstveno područje: Umjetničko područje

Znanstveno polje: Likovne umjetnosti

Znanstvena grana: Likovna pedagogija

Mentor: Doc. Art. Breza Žižović

Pula, rujan, 2024.

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisana Magdalena Mijić, kandidatkinja za magistricu Ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja ovime izjavljujem da je ovaj Diplomski rad rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio Diplomskog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz kojega necitiranog rada, te da ikoji dio rada krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Studentica

U Puli, 13.rujna, 2024. godine

IZJAVA
o korištenju autorskog djela

Ja, Magdalena Mijić dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj diplomski rad pod nazivom Razvoj crteža u fazi primarnih simbola koristi na način da gore navedeno autorsko djelo, kao cjeloviti tekst trajno objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te kopira u javnu internetsku bazu završnih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu s Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama.

Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

U Puli, 13.rujna, 2024. godine

Potpis

SADRŽAJ

1. Uvod.....	1
2. Kratka povijest razvoja crteža	2
3. Teorijska određenja crteža.....	4
3.1. Likovni elementi na dječjem crtežu.....	5
3.1.1. Točka	5
3.1.2. Crta.....	5
3.1.3. Boja.....	6
3.1.4. Ploha	6
3.1.5. Prostor	7
3.1.6. Kompozicijska načela	7
3.1.7. Vrste kompozicija	7
3.2. Crtačke tehnike na dječjim radovima.....	8
3.2.1. Olovka	8
3.2.2. Flomaster.....	9
3.2.3. Ugljen	9
3.2.4. Kemijska olovka	9
3.2.5. Kreda	10
3.2.6. Tehnike sa tušom	10
3.2.7. Pastel.....	10
4. Razvoj dječjeg crteža.....	12
4.1. Faze razvoja predškolskog djeteta kao preduvjet likovnom razvoju	12
4.2. Periodizacije likovnog razvoja djece.....	13
4.2.1. Faze razvoja likovnog izraza djece	15
4.3. Razvoj crteža u fazi primarnih simbola.....	17

4.3.1. Dječji crtež i njegove komponente u fazi primarnih simbola.....	19
5. Istraživanje crteža u fazi primarnih simbola.....	22
5.1. Cilj istraživanja.....	22
5.2. Zadaci istraživanja.....	22
5.3. Ispitanici.....	23
5.4. Prikupljanje podataka	23
5.5. Analiza i prikaz dječjih radova	24
5.5.1. Analiza radova prikaz živih bića	25
5.5.2. Analiza radova prikaza čovjeka/ljudskog lika	38
5.5.3. Analiza dječjih radova – spontani crteži	59
6. Zaključak	90
7. Popis tablica i slikovnih prikaza	92
8. Literatura	95
Sažetak.....	98
Summary.....	99

1. Uvod

„Stoljećem djeteta“ nazivamo prijelomno razdoblje u kojem se daje velika važnost djetetu i njegovom razvoju. Sve do danas, suvremena pedagogija se razvija u smjeru uvažavanja psihofizičkog razvoja djeteta i njegove emancipacije. U skladu s tim prati se i prihvaća i razvoj likovnog izražavanja djeteta. Dječja igra prihvaćena je kao ozbiljan dječji posao i proces u kojem dijete uči i razvija se. Isto je s dječjim crtežom kojeg su istraživači prihvatili kao legitiman izvor za utvrđivanje psihologijskih zakonitosti dječjeg razvoja, te kao prozor u unutarnji svijet svakog djeteta.

Dječji crtež može djelovati poput neke slučajne i besmislene „črčkarije“ ili „škrabotine“, međutim dijete crtajući ostavlja svoj trag. Dijete istražuje svijet oko sebe, u tom istraživanju uočava da postoje materijali kojima može manipulirati i na taj način izraziti i iskazati svoj prirodni, unutarnji impuls koji možda još uvijek nije u mogućnosti verbalizirati. U odgojno – obrazovnom procesu njeguje se holistički pristup razvoju djeteta, što podrazumijeva integrirani pristup učenju i poticanje razvoja dječje samostalnosti i stvaralaštva. Naglasak je na procesu učenja, a ne ishodima. Dijete se promatra kao socijalni subjekt koji sukonstruira svoje znanje u poticajnoj okolini koju mu priprema odgojitelj.

Dječji izričaj crtežom nije dovoljno samo promatrati kao gotov produkt, već je važno promatrati i cijeli proces likovnog izražavanja, naročito u ranoj dobi. Vujičić (1999.) naglašava da je važno s djetetom razgovarati o crtežu. Stoga je važno od rane dobi poticati i razvijati likovne sposobnosti i likovni jezik kako bi djeca izrazila svoje doživljaje, emocije i na taj način komunicirala sa okolinom.

Obzirom na digitalno doba u kojem živimo, djeca su nažalost izložena raznim digitalnim utjecajima i medijima putem kojih dobivaju komercijalna i gotova likovna rješenja koja u određenoj dobi i sama počnu reproducirati. Stoga, djecu ne treba poučavati kako i što crtati, već im u kvalitetno pripremljenoj okolini odgojitelj treba omogućavati istraživanje vlastitih sposobnosti i izražavanje njihovih autentičnih misli te podržavati zanimanje za likovnu igru. U ovom radu će se pažnja posvetiti crtežu onih najmlađih u njegovom samom začetku.

2. Kratka povijest razvoja crteža

Humanistički teoretičar Maslow opisuje ljudsku potrebu za samoaktualizacijom kao težnju pojedinca da postane ono što može postati, da izrazi svoje jedinstvene sposobnosti (Rathus,2000.) Ovu ljudsku potrebu se smatra jednako važnom kao i potrebom za hranom, pa tako tijekom ljudske povijesti i svog postojanja čovjek se trudio ostaviti trag za sobom, označiti gdje je bio i što je učinio. Time počinje povijest umjetnosti, u doba paleolitika, mezolitika i neolitika, urezana i otisnuta na stijenama spilja poput Lascaux ili Altamire. Prve crteže je čovjek urezivao pomoću dostupnog oruđa, a kasnije ih je bojio ili izrađivao otiske, a motivi su bili vezani uz životinje i lov.

Daljnji razvoj crteža vidimo u egipatskoj umjetnosti, gdje osim zidova piramida crteži krase i papiruse. Crteži imaju dekorativni karakter, ali i dalje prikazuju vjerske rituale i obrede. Grčka umjetnost nam crtež prikazuje na vazama, freskama i mozaicima, također religijskih motiva. Kao majstora renesansnih crteža možemo navesti Leonarda Da Vincija i njegovu opsežnu zbirku crteža, većinom izvedenih srebrenkom. Poznati su njegovi crteži ljudske anatomije i naprava koji „su bili umjetničko djelo, ali istovremeno i otkriće fizičkih svojstava i stvarnog izgleda lica, predmeta i pojava koje je umjetnik crtao.“ (Bodulić, 1982:11). Svako umjetničko razdoblje dalo je nekog umjetnika koji je ostavio svoj opus crteža posebnih karakteristika te se crtež dalje razvijao kao umjetničko djelo. Stoga, Bodulić (1982.) navodi još neke svjetske crtače kao što su Rembrandt, Van Dyck, Goya, Degas, Matisse te crtače hrvatske škole poput J. Račića, M. Kraljevića, V. Becića, O. Hermana, ali i hrvatske kipare poput I. Meštrovića, A. Augustinčića i V. Radauš koji su za sobom ostavili mnogo crteža.

Iako se razvojem umjetnosti u modernom pravcu drugačije pristupa crtežu kao umjetničkom djelu, pa čak ga se možda i potiskuje, crtež sam po sebi i dalje ima veliku vrijednost u različitim područjima umjetnosti, vizualnoj komunikaciji, arhitekturi, ali i industriji jer crtež, odnosno nacrt je sveprisutan kao baza svim vrstama oblikovanja. Proučavanjem razvoja crteža i različitih stilskih razdoblja, sociolozi su pokušali usporediti razvoj dječjeg crteža i njegove faze sa određenim umjetničkim razdobljima, poput povlačenje paralele s umjetnosti paleolitika (Grgurić, Jakubin, 1996., prema Kellogg, 1969.). Autori Grgurić i Jakubin (1996.) se ne slažu sa stavovima da se dječji crtež

uspoređuje niti izjednačuje sa stilovima poput impresionizma, fovizma, kubizma ili bilo kojeg drugog stila, jer smatraju da se time zanemaruje dječja osobnost i sužava raznolikost dječjeg izraza. Isto tako smatraju da su djeca u svom izrazu spontana i emotivna te njihov vizualno – likovni jezik postepeno sazrijeva zbog čega se dječji crtež ne može usporediti s radom odraslog umjetnika kao rezultatom intelektualne umjetničke kombinacije likovnih i kompozicijskih elemenata (Grgurić, Jakubin, 1996.). Stoga, možemo se složiti s autorima da „u dječjem likovnom izražavanju i stvaranju možemo više očekivati kreativni proces, a manje kreativno realiziran likovni produkt.“ (Grgurić, Jakubin, 1996:80.)

3. Teorijska određenja crteža

S obzirom da se u ovom radu proučava razvoj dječjeg crteža, za početak je važno znati definirati sam crtež kao tehniku i način likovnog izražavanja, njegove elemente, funkciju i razvoj, kako bi ga mogli smjestiti u kontekst predškolske ustanove i odgojno - obrazovnog procesa.

Kao što smo u prethodnom poglavlju naveli, crtež je prvi likovni izraz u povijesti umjetnosti i kao univerzalni jezik izražavanja i sredstvo komunikacije zadržao se sve do danas. Peić (1973.) crtež opisuje kao temelj svih umjetnosti, dok Bodulić (1982.) crtež raščlanjuje u dvije dimenzije: tehničko i umjetničko crtanje. Isti autor definicijom umjetničkog crtanja daje dvije namjene: „Prva je crtež kao samostalno umjetničko djelo u kojem umjetnik očituje svoj doživljaj i osjećaje u zaokruženo dovršeno djelo. Druga je vrsta crtanja kada umjetnik crta s namjerom da taj crtež upotrijebi kao predradnju, tj. pomoć za izvedbu nekog grafičkog, slikarskog ili kiparskog djela.“ (Bodulić, 1982:15). Crtež i crtačke tehnike kao oblikovanje na plohi imaju svoje osnovne izražajne elemente: crta, točka, mrlja, smjer, veličina, crtačka tekstura, ploha, volumen, prostor i ton (Bodulić, 1982.). Kako bi se crtež realizirao kao likovna ideja, potrebno je upoznati se i ovladati crtačkim tehnikama: olovka, kreda, ugljen, kemijska olovka, flomaster, tuš – pero, tuš – drvce, tuš – trska, tuš – kist i lavirani tuš. Crtačke tehnike se dijele na suhe (olovka, kreda, ugljen, kemijska olovka) i mokre (flomaster, sve tehnike rada sa tušem) (Jakubin, 1999.). Autori se slažu da je djetetovo likovno izražavanje urođena sposobnost koja se razvija ili oslabljuje ovisno o likovnim procesima u kojima se potiču dječje stvaralačke sposobnosti, kreativnost i mišljenje, ili se iste ometaju i ograničavaju. Međutim, iako je dječji crtež spontan i prirodan, prepoznaju se njegove univerzalne karakteristike.

3.1. Likovni elementi na dječjem crtežu

Likovni elementi su dio likovnog jezika. Njihovim oblikovanjem i postavljanjem elemenata u odnose nastaje umjetničko djelo. Djeca likovne elemente koriste spontano i bez teorijskog poznavanja strukturiranja odnosa pa tako nastaju jedinstveni dječji crteži. Bodulić (1982.) drži da dječji crtež posjeduje osobine umjetničkih djela odraslih, poput likovnih elemenata izražavanja. Međutim, smatra da su likovni elementi dječjeg crteža interpretirani dječjim emocijama, maštom, pamćenjem i ekspresijom.

3.1.1. Točka

„Točka predstavlja u grafičkom smislu najmanji grafički znak. Ona je ujedno temeljna likovna i optička vrijednost.“ (Jakubin, 1999:14). Iako najmanji element grafičkog izražavanja, točka daje široki raspon uporabe i stvaranja: s njom se može graditi, nizati pravilno ili nepravilno, ili pak zgušnjavati i raspršivati raspored po plohi, a stvara i proučava ritam. U dječjem crtežu točku nalazimo kao početno istraživanje odnosa olovke i papira, dijete udarnim pokretima promatra trag koji ostaje na plohi, a u toj igri zbog motorike ruke točka se ponekad pretvara u slučajnu liniju.

3.1.2. Crta

„Crta je osnovni likovni element crteža. Crta nastaje gibanjem točke ili suženjem polja.“ (Jakubin, 1999:16). Crta kao element ima svoj smjer, veličinu, karakter pa tako razlikujemo crte po toku, karakteru i značenju. Tok crte se odnosi na njeno kretanje koje može biti vodoravno, uspravno, koso, otvoreno i zatvoreno, dakle to su ravne linije i razne krivulje (pravilne i slobodne) (Jakubin, 1999.). Crta tj. linija je likovni element kojeg dijete prvo koristi kada se krene likovno izražavati, izražava kretanje ili događaj. Djeca crtaju ono što vide, ono što je njima važno i što ih okružuje, a to je u ranom djetinjstvu pokret. Zato će dijete nacrtati „kako vjetar puše“, „kako se trči“, to možda neće biti zatvorena forma, lik, već linije koje trepere, vibriraju i „kreću se“ po plohi. Takvim izrazom crta dobiva

karakter: tanke, debele, dugačke, kratke, oštre, kontinuirane, isprekidane, izlomljene, prozirne, guste, dok ih po značenju dijelimo na konturne/obrisne, strukturne i teksturne.

3.1.3. Boja

Boja kao pojam ima dva značenja. Prvo značenje ju definira kao fizikalnu osobinu svjetlosti, osjećaj koji u oku stvara svjetlost, a drugo značenje ju definira kao tvar za bojenje tj. tvar koja može obojiti nešto bezbojno (Jakubin, 1999.). Prema Ostwaldu je prihvaćena podjela boja na kromatske/šarene i akromatske/neutralne, te prema njegovom sustavu prikaza boja, dijelimo ih na osnovne, sekundarne i tercijarne boje. Boja u dječjem crtežu nema isto značenje kao umjetnicima i odraslima. U svojim prvim pokušajima i crtežima, djeca biraju boju koja im je u blizini, biraju onu boju koja im se sviđa, a ne stvarnu boju onoga što crtaju. Tek u kasnijim fazama djeca boju poistovjećuju sa onim što crtaju, te boja može biti dio psihološke procjene crteža djeteta.

3.1.4. Ploha

„Ploha je dvodimenzionalna stvarnost, element koji ima dužinu i širinu. U slikarstvu ploha je ravnina na kojoj se slika ili crta.“ (Jakubin, 1999:53). Prema navedenoj definiciji, ploha u dječjem crtežu se koristi kao ravnina na kojoj dijete stvara, dakle poštuje se njen dvodimenzionalni karakter. Prva ploha nastaje oko treće godine kada dijete linijom zatvara krug i crta unutar njega. Uz izražavanje na plohi vežemo i načine prikazivanja prostora tj. perspektivu, pa tako razlikujemo vertikalnu perspektivu, ikonološku ili perspektivu značenja, zatim obrnutu, geometrijsku, „ptičju“ i „žablju“, atmosfersku, kolorističku perspektivu i poliperspektivu. Svaka perspektiva se u dječjem crtežu javlja sukladno razvojnim fazama crteža, ali i cjelokupnom razvojnom procesu svakog djeteta individualno.

3.1.5. Prostor

Prvi izričaj prostora je konglomerat što označava razbacanost likova u svim smjerovima i često ga vidimo u spontano nastalim crtežima. Također, u kasnijim fazama, nizanjem likova, oblika ili linija, u crtežima vidimo niz kao prvi prostorni red. Nadalje, slaganjem nizova jedan do drugoga ili iznad, stvara se polje likova, boja, linija (Jakubin, 1999.).

3.1.6. Kompozicijska načela

Iako djeca crtež oblikuju spontano, ne vladaju teorijskim osnovama likovnog izraza. Promatranjem nastalog crteža mogu se uočiti čak i kompozicijska načela poput kontrasta, harmonije, ritma, ravnoteže, proporcije i jedinstva. Sukladno razvojnim fazama crteža i cjelokupnim razvojem djeteta, u dječjem crtežu vidjet ćemo međusobno suprotstavljavanje likovnih elemenata poput tankih i debelih linija ili velikih i malih elemenata, zatim kombiniranje sličnih elemenata samo po obliku ili samo po boji. Nadalje, u dječjem crtežu je vrlo lako uočiti ritam u vidu stvaranja niza na plohi, kao i ravnotežu koju djeca postižu sasvim spontano. Proporcionalne odnose na dječjem crtežu ili disproporciju uočavamo kada dijete crta uvećano ono što smatra važnim, kao i načelo dominacije kada dijete bira omiljenu boju koja prevladava crtežom dok ostale boje nadopunjuju kompoziciju. Načelo jedinstva podrazumijeva objedinjavanje svih likovnih elemenata kako bi se ostvarila neka zajednička forma. Stoga, Grgurić i Jakubin (1999:107) naglašavaju važnost uloge odgojitelja koji „mora biti likovno obrazovan da tolerira i ispravno vrednuje djetetov individualni likovni izraz, jer inače postoji opasnost sugeriranja, što koči, čak blokira izvornost dječjeg likovnog izraza.“

3.1.7. Vrste kompozicija

Kompozicija je raspored likovnih elemenata na plohi, tj. na ograničenom polju – kadru unutar kojeg se odvija likovno stvaranje, te prema tome postoje horizontalna, vertikalna, dijagonala, kružna, piramidalna i slobodna kompozicija (Jakubin, 1999.). Ploha na kojoj dijete započinje svoj likovni izražaj je najčešće pravokutnog oblika (standardni A4 papir),

te ju većina djece u početku postavlja u horizontalni položaj pa sukladno tome na crtežima se najčešće vidi horizontalna i slobodna kompozicija. Daljnjim razvojem i istraživanjem mogućnosti dijete okreće papir, spontano kreira nove, različite kompozicije.

3.2. Crtačke tehnike na dječjim radovima

Bodulić (1982.) je ustvrdio da su crtačke tehnike najzastupljenije u dječjim vrtićima i osnovnoj školi. Ta činjenica je točna zbog razloga što djeca najčešće crtaju i uspijevaju u crtačkim tehnikama zbog jednostavnosti ovladavanje tehnike, ali i pristupačnosti materijala. Najzastupljenije crtačke tehnike u vrtiću su olovka, danas često i olovke u boji, zatim flomaster, a nešto rjeđe ugljen, kemijska olovka, kređa i tehnike sa tušom. Iako se djeca ne uče kako crtati, Bodulić (1982.) smatra da je ipak potrebno da djeca u početku upoznaju i savladaju osnovna fizička svojstva materijala kako bi vještije rukovala i baratala njima te preporuča izvođenje vježbi za svaku tehniku.

3.2.1. Olovka

Olovka kao crtački materijal, zbog svojstva grafita i njegovog omjera s glinom varira u tvrdoći i crtaču daje veliki raspon mogućnosti u izvlačenju raznih linija. Tako mekane olovke (sa više grafita – oznaka B) ostavljaju masniji i tamniji trag te su kao takve pogodnije za crtanje zbog većih mogućnosti toniranja i sjenčanja; dok su tvrde olovke (više gline, manje grafita – oznaka H) pogodnije za crteže koji zahtijevaju točnost i preciznost poput npr. tlocrta i nacrti (Jakubin, 1999.). Obzirom na fizička svojstva olovke, dobro je djecu upoznati s ovom tehnikom potičući ih na slobodnu igru na papiru. Također, danas su u vrtićima zastupljene olovke u bojama, koje zbog svojih raznih nijansi privlače djecu na igru i istraživanje pokreta olovkom na papiru. Može se reći da je današnja olovka uvelike napredovala, čak i dizajnom kako bi se djeci razvojno olakšalo usvajanje i savladavanje pravilnog hvata, na način da je olovka trokutaste forme tako da svaki prst „sjedne“ na svoje mjesto, a može biti i različitih promjera.

3.2.2. Flomaster

Flomasteri se masovno proizvode u raznim bojama, nijansama i veličinama. Svojstvo boja flomastera je intenzivnost i prozirnost, međutim izvučene linije su iste debljine i intenziteta pa je za crtež s različitim linijama potrebno koristiti flomastere različitih debljina (Jakubin, 1999.). Flomaster je omiljeno sredstvo u vrtiću, zbog praktičnosti primjene i lakoće rukovanja. Također, djeca ga rado biraju jer s lakoćom ostavlja trag na plohi, bez potrebe variranja pritiska. Nažalost, u vrtiću možemo vidjeti situacije da će djeca radije uzeti flomaster nego olovku ili će čak odustati od aktivnosti jer im je rukovanje flomasterom puno lakše, što za rani razvoj motorike šake i nije najbolji uvjet.

3.2.3. Ugljen

Ugljen je najstarija crtačka tehnika. Njegova osnovna karakteristika je mekoća i prašnjavost koje omogućavaju izvođenje bogatstva tonova, linija različitih debljina i intenziteta te bilježenje svakog pokreta ili vibracije ruke (Jakubin, 1999.). Zbog prašnjavog svojstva materijala, crtež nastao ugljenom je potrebno fiksirati, najčešće lakom u spreju. Ugljen u vrtiću je prisutan u kasnijim fazama dječjeg crteža, uglavnom kod djece starijeg uzrasta koja već posjeduju likovno iskustvo i znanje, te su savladala jednostavnije crtačke tehnike i shvatit će uputu o korištenju ugljena.

3.2.4. Kemijska olovka

Jakubin (1999.) kemijsku olovku smatra novim grafičko – slikarskim materijalom sa svojstvima sličnim tvrdoj olovci i metalnom peru. Kemijska olovka se također danas proizvodi u različitim nijansama i svojstvima tinte, ali njen trag ipak ostaje jednoličan s tek malim odstupanjima u odnosu na pritisak. U dječjem vrtiću kemijska olovka nema veliku uporabu, možda zbog stajališta da je to sredstvo kojim uglavnom pišu odrasli. Međutim, obzirom na likovnu senzibilnost odgojitelja, ipak sa starijim uzrastom djece možemo vidjeti neka zanimljiva likovna rješenja.

3.2.5. Kreda

„Kad govorimo o kredama, tada ne mislimo na krede za školsku ploču, već na posebne slikarske krede.“ (Jakubin, 1999:150) – nažalost u dječjem vrtiću često dolazi upravo do ove zabune da se kreda zbog mekanog traga i prašnjave površine često zamjenjuje sa pastelom. Slikarska kreda je uglavnom crne, bijele, smeđe i crvene boje, a ovisno o stupnju tvrdoće, slamanju krede tijekom crtanja i pritisku ruke, moguće je izvlačiti linije različitih debljina, ali i tonove. Naravno, u vrtiću su uglavnom prisutne školske krede za ploču u raznim bojama, te ih djeca koriste uglavnom za crtanje po pločama ili po betonskim površinama.

3.2.6. Tehnike sa tušom

Tehnike crtanja tušem se uglavnom koriste sa djecom starijeg uzrasta (predškolska dob – 6 g.). Najčešće se koristi crni tuš, ali postoji i tuš u boji, za crtanje se mogu koristiti različita pera (ptičja ili metalna), te drvca, štapići ili kist. Za ove tehnike potrebna je određena razina motoričkog razvoja šake i ruke obzirom na posebnost pokreta povlačenja pera, štapića ili kista kao i umakanje alata u boju. Tehnika s tušem koja je zanimljiva za uporabu u vrtiću s mlađom djecom jest rad tušem na mokroj podlozi. Papir je potrebno lagano smočiti, a zatim se tuš može prskati, kapati kapaljkom ili povlačiti linije kistom. Ovakva aktivnost je posebno zanimljiva zbog nepredviđenih prelijevanja boja i stvaranja „slučajnih“ oblika koji potiču dječju maštu i čuđenje.

3.2.7. Pastel

Iako se pastel definira kao tehnika „na prijelazu između crtačkih i slikarskih suhih tehnika, jer se njime vrlo uspješno može crtati i slikati“ (Jakubin, 1999:166), navest ćemo ga kao tehniku koja se vrlo često koristi u dječjim crtežima. Suhi pastel, prašnjave teksture obično se koristi s djecom starijeg uzrasta koja su već ovladala sličnim tehnikama (poput ugljena, zbog mogućnosti razmazivanja). Dok se masni ili uljani pastel češće koristi s djecom

mlađeg uzrasta upravo iz razloga jer je jednostavniji za upotrebu, manje osjetljiv te na papiru pruža doživljaje intenzivnih boja.

Djeci treba ponuditi raznovrsne tehnike u likovnim aktivnostima kako bi razvila osjetljivost za razne materijale. Međutim, treba promišljati o primjerenosti umjetničkog materijala koji odgovara likovnom razvoju djeteta, kao što potvrđuju i autori Herceg, Rončević i Karlavaris (2010:96): „Predškolsko dijete nema dovoljan likovni potencijal za maksimalnu iskoristivost likovnih tehnika (sukladno njegovu likovnom razvoju). Postoje materijali koji ne odgovaraju djetetu predškolske dobi jer ih ono ne može osjetiti i nema potrebu za njima“.

4. Razvoj dječjeg crteža

„Djeca počinju likovno izražavanje spontano, tjerana nekom unutarnjom potrebom i pobudom, a na način tipičan za svu djecu svijeta.“ (Grgurić, Jakubin, 1996:21)

4.1. Faze razvoja predškolskog djeteta kao preduvjet likovnom razvoju

Dječji razvoj je kontinuiran i složeni proces na koji utječu obiteljski odgoj i sredina, društvo te odgojno - obrazovno okruženje. Iako svako dijete ima svoj potencijal, ono će ga razviti ovisno o raznim utjecajima na kvalitativne faze razvoja koje nakon prijelaznih razdoblja postižu nove razine pa se sukladno općem razvoju djeteta razvijaju i njegove likovne sposobnosti (Herceg, Rončević, Karlavaris, 2010.). Stoga, autori Herceg, Rončević i Karlavaris (2010.) opisuju likovni razvoj u šest pojedinih faza s prijelaznim razdobljima. Prva faza se odnosi na prenatalno razdoblje tj. razvoj djeteta u majčinoj utrobi kao pretpostavkom za kasniji dječji razvoj, s prijelaznom fazom koja podrazumijeva prilagođavanje djeteta na vanjske uvjete, poput svjetlosti, temperature itd. Druga faza obuhvaća razdoblje do kraja prve godine za koju je svojstven fizički i psihomotorni razvoj, a za likovnu aktivnost je važna kao optička, motorička i psihička priprema. Ovdje se prijelazna faza odnosi na prva osamostaljivanja djeteta u smjeru pripreme za hodanje, hranjenje i govor. Treća faza obilježava razdoblje između prve i treće godine života u kojoj motorički razvoj donosi velike promjene: od hvatanja predmeta cijelom šakom i držanja olovke do hvatanja prstima, listanja te pokušaja baratanja škarama. Emocionalni razvoj donosi velike promjene u smjeru prepoznavanja bliskih osoba, iskazivanja emocija i razvoja pojma o sebi. Prijelazna faza ovog razdoblja predstavlja pripremu za uspostavljanje socijalnih odnosa. Četvrta faza obuhvaća razdoblje složenog razvoja djeteta u svim aspektima u rasponu od treće do šeste/sedme godine života. Motorički razvoj napreduje od hvatanja i udaranja lopte, prema otkopčavanju i zakopčavanju odjeće do igranja društvenih igara s loptom. Na području likovnog razvoja, dijete drži olovku s tri prsta, imenuje nacrtani motiv, zatim napreduje prema crtanju prepoznatljivih oblika, pri čemu se diferencira dominantnost lijeve ili desne ruke, sve do izrezivanja nacrtanih oblika škarama te precrtavanja slova i brojeva. Do sedme godine dijete je sposobno izrezane oblike formirati u zamišljeni lik te sa sigurnošću razlikuje boje i tako ih upotrebljava.

Motorički razvoj prate promjene u socioemocionalnom razvoju. Dijete postaje sve svjesnije svog identiteta, stvara prijateljstva i traži svoje mjesto u zajednici što dovodi do jače izraženih emocija ljutnje zbog mogućih sukoba i pokušaja postavljanja dominantnosti u odnosima. Dijete je sve samostalnije u aktivnostima i brizi o sebi, uči se samoregulaciji emocija te shvaća vrijednost pravednosti. Sedma godina označava četvrtu prijelaznu fazu u kojoj dijete postupno prelazi iz konkretnog u apstraktno mišljenje. Peta faza obuhvaća razdoblje od sedme do dvanaeste godine života. U ovom razdoblju dijete prolazi kroz mirne, ali stalne promjene u tjelesnom, psihomotornom, intelektualnom, jezičnom i socioemocionalnom razvoju. Likovni razvoj u ovom periodu je okarakteriziran postupno svjesnijim primjenjivanjem likovnog jezika, dijete prikazuje pokrete figura i objekata, a zatim sve složenije oblike odnosa. Peta prijelazna faza koju nazivamo pubertetom ili adolescencijom predstavlja razdoblje formiranja zrele ličnosti, individualizaciju i sposobnost preuzimanja odgovornosti. I na kraju, zadnju fazu autori opisuju kao zreloom dobi osobe od dvadesete do pedesete godine života.

Dakle, razvoj djeteta do zrele osobe ima svoje razvojne zakonitosti i u određenim fazama nosi nagle promjene velikog intenziteta i raspona, a u određenim fazama razvoj ima svoju konstantu koja dovodi do očiglednog napretka, više razine znanja i sposobnosti. Sukladno cjelokupnom razvoju djeteta mnogi autori su promatrali i likovni razvoj djeteta koji također napreduje prema određenim zakonitostima i fazama, ali i pokazuje individualnosti razvoja svakog djeteta.

4.2. Periodizacije likovnog razvoja djece

Na pitanje zašto se djeca vole likovno izražavati su mnogi autori pokušali odgovoriti, stoga autori Grgurić i Jakubin (1996.) daju odgovor iz perspektive promatranja djece koja su angažirana u likovnoj aktivnosti. Promatranjem djece uviđa se da djeca govore o svojoj likovnoj aktivnosti, izražavaju „ono u čemu se trenutno nalaze“, izražavaju užitek istraživanja boja i oblika ili simbol koji njima predstavlja nešto važno (Grgurić, Jakubin, 1996.). Kao obilježja dječjeg izraza, autori naglašavaju spontanost, ekspresiju, skladnost, ritmičnost, što se očituje u sjedinjavanju realnog i fantastičnog, a zbog toga se dječji

likovni produkti smatraju neometanim likovnim djelima, iskrenim i spontanim, iako možda ne sadrže likovno – estetičku vrijednost (Grgurić, Jakubin, 1996.).

Različiti autori su istraživali razvojne faze dječjeg likovnog izražavanja, no u osnovi svi uglavnom imaju sličnu raščlambu prema modelu Linqeta u tri faze: faza šaranja (početnog likovnog izražavanja), faza dječjeg – intelektualnog realizma (početak namjernog prikazivanja) i faza vizualnog realizma – napuštanje dječjeg realizma (Grgurić, Jakubin, 1996., prema modifikaciji Wildloechera u Beisl, 1978.). Također, suvremena istraživanja su pokazala da se sposobnost likovnog izražavanja može usporediti s Piagetovim fazama spoznajnog razvoja od šaranja (koje odgovara senzomotoričkoj fazi), preko slučajno postignutog predstavljanja predmeta (rana predoperacijska faza), prema namjernom prikazivanju predmeta koje bi odgovaralo kraju predoperacijske faze i razvoju sposobnosti predočavanja i razvoju mišljenja u slikovnim pojmovima (Starc, Čudina Obradović, Pleša, Profaca, Letica, 2004., prema Milbrath, 1998. i Smith, 1993.). Faze razvoja dječjeg crteža su istraživali i Seeman (1934.), Schilder (1938.) i Bender (1938.) koji su ustvrdili fazu šaranja kao prvu fazu crtanja prisutnu kod sve djece svijeta, a za nju je karakteristična početna šara kružnog oblika iz koje se kasnije razvija ljudski lik, tj. punoglavac (Škrbina, 2013.). Autorica Škrbina (2013.) se bazira na razvojnim fazama likovnog izražavanja proizašlim iz istraživanja Lowenfelda i Brittain (1982.) koje se koriste u procjeni dječjeg likovnog izražavanja, a to su: faza črčkanja/šaranja (od 18 mj. do 3 god.), faza osnovnih oblika (3 – 4 god.), faza ljudskih oblika i početne sheme (4 -6 god.), faza razvoja vizualne sheme (6 – 9 god.), faza realizma (9 – 12 god.) i faza adolescencije (12 i više god.). Iako se faze likovnog razvoja razgraničuju prema uzrastu, Starc et al. (2004.) naglašavaju da se faze ne mogu oštro razgraničiti jer i u višim razvojnim fazama se zadržavaju oblici iz prethodnih faza.

4.2.1. Faze razvoja likovnog izraza djece

Sistematiziran i sažet prikaz razvojnih faza likovnog izraza u skladu s uzrastom, razvojem mišljenja i pristupom okolini prikazali su Grgurić i Jakubin (1996.) (Tablica 1.):

Godine starosti	1.2.3.	4.5.6	7.8.9.10.	11.12.13.14.15.	16.17.
Mišljenje	Predpojmovno	Konkretno predoperacionalno	Konkretno operacionalno	Apstraktno	
Pristup okolini	Spontani			Intelektualno vizualni	
Faze likovnog izražavanja	faza izražavanja primarnim simbolima (faza šaranja)	faza izražavanja složenim simbolima (faza sheme)	faza intelektualnog realizma	vizualni realizam	likovni pojmovni sustavi

Tablica 1. "Faze likovnog izraza u djece" (Grgurić, Jakubin, 1996:31)

Dok autorice Starc et.al (2004.) slično sistematiziraju tijek razvoja likovnih sposobnosti, ali u svom prikazu (Tablica 2.) dodaju i poticajne oblike rada primjerene određenom uzrastu.

Faza	Dob	Glavne karakteristike faze	Poticajni oblici rada
šaranje	1,5 – 3 god.	zainteresiranost za aktivnost ruke koja ostavlja tragove na papiru i uživanje u toj aktivnosti	upozoravanje djeteta na posljedice aktivnosti ruke; zainteresiranost odraslog, odobravanje, razgovor o "crtežu"
slučajno prikazivanje stvarnosti	3 – 5 god.	rezultat "istraživanja" boje i oblika povezuje se prema sličnosti s predmetima u okolini te se crtežu pridaje značenje (ime)	poticanje eksperimentiranja bojom i različitim materijalima, vrstama i veličinama papira i kista
namjerno subjektivno prikazivanje stvarnosti	4 – 6 god.	slobodno i maštovito prikazivanje stvarnosti, vođeno prvenstveno djetetovim "znanjem" o predmetima, a ne ropskim reproduciranjem objektivnih karakteristika predmeta i okoline	razgovor o sadržaju crteža, poticanje na povezivanje elemenata u cjelinu, naglašavanje cjeline
namjerno objektivno prikazivanje stvarnosti	5 – 7 god.	pokušaji postizanja objektivne sličnosti s predmetima i okolinom, uz sve više pojedinosti; crtež je priča o događaju	razgovor o emocionalnom doživljaju s likovima i elementima slike, naglašavanje značenja cjeline

Tablica 2. "Tijek razvoja likovnih sposobnosti" (Starc et.al., 2004:51)

Imajući na umu da djeca nakon rođenja, sve do godine i pol starosti nemaju razvijene sposobnosti, niti potrebe za likovnim izražavanjem, autori Grgurić i Jakubin (1996.) opisuju procese sazrijevanja i učenja koji su zaslužni za razvoj djetetova likovnog izražavanja. Opisani procesi sazrijevanja se odnose na razvoj psihomotorike ruke, šake, prstiju te savladavanje instrumenata rada poput olovke ili kista. Zatim, razvoj spoznaje o okolini i znanja o njoj te razvoj potrebe i sposobnosti prikazivanja okoline putem simbola, sve do realnog i objektivnog prikazivanja onoga što vidi u okolini.

Faza šaranja započinje povlačenjem prvih šara, otkrivanjem da određeni alat ostavlja trag po površini. Ova faza je okarakterizirana motoričkim razvojem, obzirom da se dijete osamostaljuje, otkriva i razvija svoje mogućnosti te će se detaljnije opisati u sljedećem poglavlju.

Faza sheme ili osnovnih oblika postaje sve bogatija, obzirom da dijete uz svoj crtež često veže i neku priču, osnovnim oblicima poput krugova ili trokuta na papiru se formiraju nizovi, mandale ili konglomerati. Ova faza se veže i uz pojavu „glavonošca“ tj. prvog prikaza ljudskog lika te se u dječjem crtežu vidi razvoj simboličkog mišljenja i prikazivanja istog.

Faza intelektualnog realizma odlikuje se razvojem vizualnih shema, tj. dijete povezuje svoje znanje o okolini s prikazivanjem predmeta i njegovih obilježja na način da „Dolazi do otkrića povezanosti boja i objekata (drveće sa smeđim deblom i zelenom krošnjom, žuto sunce...)“ (Škrbina, 2013:81).

Faza vizualnog realizma produbljuje prikazivanje likova i predmeta tako da postaju realniji i sličniji onome što se percipira stoga nastaju pokušaji prikaza pokreta, boje se koriste preciznije, unose se detalji.

Fazu adolescencije obilježavaju emocionalna previranja i procesi formiranja karaktera, što uz manjak poticaja i podrške okoline može dovesti do opadanja interesa za likovnim izražavanjem te „mašta sve više ostaje u pozadini“ (Grgurić, Jakubin, 1996:75). Međutim, u ovoj fazi je vidljivo savladavanje svih elemenata prethodnih faza te se u crtežima vidi svjesno korištenje likovnih principa poput perspektive ili prikazivanje privida volumena.

Proučavanjem literature posvećene razvojnim fazama dječjeg crteža, smatra se da „iako je slijed unaprijed određen, vremenski intervali nisu“ (Grgurić, Jakubin, 1996:76), što znači da će sva djeca tipičnog i urednog razvoja proći kroz sve faze razvoja crteža, ali

neka će odstupati od norme te će npr. šestogodišnjak crtati kao sedmogodišnjak ili će petogodišnje dijete crtati kao četverogodišnje što ovisi o individualnim razvojnim karakteristikama djeteta, utjecaju okoline i raznih medija.

4.3. Razvoj crteža u fazi primarnih simbola

Faza primarnih simbola ili faza šaranja/črčkanja prema većini autora objedinjava vremenski period djeteta od 18 mjeseci života do treće godine života. Belamarić (1987.) početak likovne aktivnosti djeteta povezuje s imitacijom pokreta odrasle osobe koju dijete promatra, na način da dijete primjećuje kretanje ruke odrasle osobe s predmetom u ruci, ali da ne vidi ono što zaista ostaje na papiru – znakove, slova. Međutim, zainteresirano je za novu radnju te ga svijest potiče i uhodava u novu aktivnost zbog čega će pokušati pokrenuti ruku na način koji je percipiralo kada uhvati olovku u ruku. Razvoj faze šaranja uvelike ovisi o motoričkom razvoju djeteta koji također ima svoj razvojni slijed, dakle da bi dijete moglo držati olovku s 12 mjeseci starosti, prvo mora savladati prihvaćanje predmeta svim prstima nasuprot palcu te uzimanje predmeta palcem i kažiprstom u razdoblju od 9 do 16 mjeseci starosti (Starc et al, 2004). Bodulić (1982.) se također slaže da motorička aktivnost i grafički rezultat te aktivnosti dijete vesele i potiču na daljnju aktivnost i tako nastaju prve šare i črčkarije, a Starc et.al (2004.) potvrđuju da je črčkanje u ovoj dobi odraz vježbanja koordinacije oko – ruka, međutim smatraju da črčkarija može imati neko značenje za dijete, doduše više u smislu opisivanja pokreta nego stvarnog prikazivanja objekta.

Autori Grgurić i Jakubin (1996.) u fazi primarnih simbola opisuju nekoliko razdoblja: prvo razdoblje – nesređeni ili slučajni likovni izraz i drugo razdoblje – kontrolirano risanje.

Promatranjem crtanja iz perspektive motoričkog razvoja držanje olovke se opisuje kao grčevito držanje među prstima bez pomicanja zgloba, a pokret podlaktice naprijed – natrag određuje pravac i duljinu crta, koji se nekoliko puta ponavlja. Ukoliko je lakat savijen, linije su zakrivljene ili polukružnog pravca prema tijelu u smjeru kretanja gore – dolje. Također, u početku se olovka drži kao čekić, a zatim i čvrsto među prstima, čitavom šakom ili kombinacijom. Dakle, ovisno o razvoju pokreta zgloba razlikuju se rane faze risanja: udarno, titrajno i kružno risanje (Grgurić, Jakubin, 1996., prema Groezinger u

Beisl, 1978.). Nadalje, autorica Kellogg (1970.) je provela istraživanje rane dječje grafičke aktivnosti u kojem je ustanovila da djeca započinju stvaranjem jednostavnih oznaka koje se zatim pretvaraju u složenije uzorke i dizajne te je pritom uočila nekoliko vrsta bazičnih šara: točke, jedna vertikalna linija, jedna horizontalna linija, jedna dijagonalna linija, jedna zakrivljena linija, više okomitih linija, više horizontalnih linija, više dijagonalnih linija, više zakrivljenih linija, lutajuća zakrivljena linija, cik – cak linija, jedna linija – petlja, više linija – petlja, spirala, više kružnih linija, raširene kružne linije, jedan zatvoreni krug (Škrbina, 2013.). Kasnija istraživanja pokušala su kategorizirati pojavljivanje šara/črčkarija u četiri oblika: 1.) neuredni, dezorganizirani oblici koji ne sadrže kontrolu pokreta; 2.) longitudinalni oblici, ponavljani pokreti koji pokazuju uspostavljanje određene koordinacije i kontrole; 3.) cirkularni oblici kao kontrolirano šaranje; 4.) črčkarije uz imenovanje koje mogu biti i različitog dizajna tj. uzoraka (Škrbina, 2004., prema Lowenfeld i Brittain, 1982.). Imajući na umu razvoj senzomotoričkih sposobnosti u fazi primarnih simbola Grgurić i Jakubin (1996.) drže da je ispravnije promatrati dijete dok riše, a ne analizirati izolirane i gotove crteže, već će sam proces dati potpuniju sliku i samim time potvrditi da se svaka faza razvoja crteža nadograđuje jedna na drugu, a niti jedna faza ne nestaje. Također, važno je napomenuti da sam proces crtanja u ovoj dobi traje oko minute, a u želji da ponovi radnju dijete traži novi, čist papir iako je na papiru poredano samo nekoliko linija. Istraživanje je provedeno i o prostornom smještanju šara/linija na papiru te je izvedeno nekoliko kategorija prostornog smještaja šara: prostorno ispunjen papir, centrirano u sredini, prostorni okvir, vertikalna polovina, horizontalna polovina, dvostruka ravnoteža, dijagonalna polovina, proširena dijagonalna polovina, dijagonalne osi, dvije trećine prostora, četvrtina stranice, jedan kut, dva kuta (luka), tri kuta (luka), dva kuta – piramida, uzduž papira, osnovni pravac (Škrbina, 2004., prema Kellogg, 1979.; Kellogg i O'Dell, 1967. prema Yang i Noel, 2006.).

U drugom razdoblju u kojem se javlja kontrolirano risanje, razvoj motorike ide dalje pa se tako ruka okreće oko ramenog zgloba, a iz lakta i prstiju vrše se finiji pokreti pa se tako iz zakrivljenih linija formira prvi organizirani oblik – krug. Krug kao takav dijete asocira ne predmete pa će dijete u tom krugu vidjeti jabuku, loptu ili neki drugi predmet, a ubrzo će ga asocirati i na lik čovjeka: „Prema Arnheimu krug funkcionira kao predodžba za glavu i trup, te je zbog toga, piše on, dijete apsolutno dosljedno dok na taj krug stavlja izravno

vodoravne linije za ruke, okomite za noge. Samo se odraslima čini, tvrdi on, da u crtežu nešto nedostaje.“ (Grgurić, Jakubin, 1996:41).

4.3.1. Dječji crtež i njegove komponente u fazi primarnih simbola

Istraživanje pod nazivom „Igra olovkom“ je provedeno 1966. sa pretpostavkom da je „malo djetete mnogo ozbiljnije i sposobnije za primanje i realizaciju racionalnih zadataka nego što se to u odgojnim postupcima od njega traži“ (Tompa, Belamarić, 1968:6). U istraživanju su obuhvaćene i grupe djece uzrasta do 3 godine te 3 do 3,5 godina te je bogatstvo radova analizirano i prezentirano. Ovisno o pripremi osobe koja provodi aktivnost i samom pristupu zadatku dobivena su razna rješenja. Zanimljiv je primjer dva crteža djeteta koje je tek navršilo tri godine: prvi crtež prikazuje dva nejednaka pravokutnika i nekoliko kružića koji djetetu simboliziraju igračku kamion, drugi crtež su istraživači smatrali slučajnom motornom šarom, međutim dijete je to protumačilo kao lokomotivu. Crtež se sastojao od horizontalne linije preko koje se kotrljaju (petlje – kotači) – dijete je izdvojilo i prikazalo ono što je njemu bitno, što ono vidi, a to je kretanje (Tompa, Belamarić, 1968.). Na tom primjeru uočava se koliko je važno promatrati proces i uz razgovor s djetetom dobiti kontekst onoga što dijete stvara, a ne samo vizualno procjenjivati dobiveno likovno rješenje, što će se vidjeti i u kasnijem poglavlju pri analizi crteža.

Crtežu djeteta se posvetila i autorica Belamarić (1987.) te je po uzrastu analizirala značenje linija, kruga, kvadrata, zatim prikaze živih bića, čovjeka, shema, životinja, drva, cvijeta, sunca, kuće i drugo. Za potrebe ovog rada pažnja će se usmjeriti na analizu radova djece u dobi od 2 do 4 godine. U ranim dječjim crtežima prisutne su različite linije kojima djeca jasno izražavaju sadržaje pa tako kružeće linije često označavaju kretanje u prostoru ili radnju, dok za prikaz svoje obitelji biraju izražavanje s nekoliko linija jer „Dijete te dobi shvaća čovjeka kao živu energiju, kao aktivnu silu, a za izražavanje toga najpogodnija je linija.“ (Belamarić, 1987:36). Ranije smo spomenuli pojavu crtanja kruga kao korak u kontroliranom risanju. Kada dijete nacrtava krug, on može imati mnogo značenja, od predstavljanja nekih oblika, igračaka, predmeta, ljudi ili prostora, do kombiniranja krugova za prikazivanje situacije. Za prikaz živih bića, osim kruga dijete

koristi i razne spirale, međutim u želji da prikaže kretanje tog bića, često dodaje jednu liniju koja ga oživljava i pokreće (Belamarić, 1987.). Promatranjem daljnjeg razvoja prikaza čovjeka, dijete u krug dodaje manje krugove što mi odrasli tumačimo kao prikazivanje očiju. Međutim, dijete prikazuje više manjih krugova koji označuju čovjekovu sposobnost percipiranja pa tako kada dijete prikazuje majku kao jedan krug, unutar tog kruga crta nekoliko manjih krugova koji označavaju sve njezine „dijelove“ kao što su oči, nos, usta, uši ili pak ti dijelovi izgledaju kao zacrnjeni, pošarani krugovi. Osim prikazivanja simbola čovjeka i životinja, djeca često crtaju stabla. Prvi i najjednostavniji prikaz stabla jest jedna vertikalna linija koja raste i postupno prelazi u valovitu liniju, točno onako kako dijete percipira stablo ispred sebe. Kasnije toj liniji dijete pridružuje krug unutar kojega manji kružići predstavljaju lišće. Slično tome se prikazuje i simbol cvijeta – korištenjem spirale, kruga i sitnih crtica oko njega kao latica. Simbol u kojem se možda najviše vidi uključivanje i ometanje odrasle osobe u dječjem crtežu jest simbol sunca. Dijete prihvaća shemu crtanja Sunca kružećim linijama ili spiralom pa eventualno crtanje zraka Sunca ili širenje svjetlosti može pokazivati originalno viđenje i prikaz djeteta bez uplitanja sheme odrasle osobe. Važno je spomenuti i prve prikaze kuće, odnosno praoblik kuće kako ga naziva Belamarić (1987.). Dijete kuću prikazuje kao prostor u kojem se živi „Za djecu te dobi kuću ne čine zidovi, nego sadržaji življenja u njoj. Zatim ona postaje vrsta mikrosvijeta ispunjenog oblicima. Svaki pojedini oblik – predmet u kući dijete predstavlja krugom.“ (Belamarić, 1987:123).

Rani likovni jezik djeteta je originalno, netaknuto viđenje svijeta oko sebe. Dijete crta ono što vidi, crta sebe kako trči samo jednom valovitom linijom ili petljom, crta otvore kroz koje gleda u svijet, crta ptice u letu kao mnoštvo malih crtica. Zaista se može reći, iako je istraživanje provedeno davne 1966., da i dalje vrijedi zaključak „dijete za svaki pojam i misao može naći svoje oblike i da ih na svoj način može organizirati u izražajnu cjelinu. Ako su izvorni i samostalni, oni nose likovne kvalitete. Istinitost i likovnost gube se u času kad dijete upotrijebi tuđe oblike ili kad radom nije angažirano i oduševljeno.“ (Tompá, Belamarić, 1968:41).

Nadalje, autori i istraživači smatraju da je djecu nepotrebno poučavati crtanju te da im se treba omogućiti promatranje i slobodno izražavanje, s čime se u potpunosti slažemo. Također, smatra se da su generički oblici poput sunca sa zrakama, kuće s trokutastim

krovom ili simbol srca, pokazatelj siromašnog likovnog izraza i kopiranje vršnjaka ili odraslih koje treba izbjegavati. Međutim, činjenica je da će svako dijete doći i do te faze, a u cilju dobrobiti emocionalnog razvoja i daljnjeg razvoja likovnog izraza dijete zaslužuje uvažavanje i poštivanje onoga što je nacrtalo (Balić Šimrak, 2010.). Stoga je za razvoj likovnog stvaralaštva djece važno dobro poznavati faze razvoja crteža te kojim oblicima rada i poticajima omogućiti razvoj spoznaje i likovnog izražavanja.

5. Istraživanje crteža u fazi primarnih simbola

5.1. Cilj istraživanja

Cilj istraživanja je promatrati i proučavati djecu uzrasta od prve do treće godine života u spontanom likovnom izražavanju, ali i pronalasku likovnih rješenja prema jednostavnim likovnim uputama i zadacima. Promatranjem skupine djece tijekom pedagoške godine želi se istražiti kako se razvija dječji crtež tijekom prvih godina života djeteta u predškolskoj ustanovi te kako omogućavanje stalnog pristupa likovnim sadržajima razvija dječju naviku i uspostavlja rutinu samoinicijativnog pristupanja i korištenja istih te potiče dječju spontanost u likovnom razvoju.

5.2. Zadaci istraživanja

Praćenjem i prikupljanjem radova djece određene skupine tijekom pedagoške godine promatrat će se na koji način pristupaju i manipuliraju likovnim sredstvima te kako prihvaćaju jednostavne crtačke tehnike.

Također, poticat će se spontani pristup i stvaranje navike samostalnog odabira jednostavnih crtačkih tehnika te kreiranje slobodnih tema za likovno izražavanje koji utječu na razvoj fine motorike ruke i šake.

Obzirom da je cilj proučavati rani razvoj dječjeg crteža, djecu će se potaknuti i na likovno izražavanje na određenu temu u vremenskim intervalima kako bi se mogli usporediti radovi i uočiti napredak i razvoj.

Autori razgraničuju razvoj dječjeg crteža u određene faze, prema Grgurić i Jakubin (1996.) faza šaranja, kao početak likovnog istraživanja traje do četvrte godine, a u tom razdoblju dolazi do prekretnice koju autori nazivaju fazom slučajnog realizma. Provođenjem ovog istraživanja promatrat će se razvoj dječjeg crteža u toj ranoj fazi, koje su karakteristike crteža te u kojoj dobi dolazi do prekretnica i prelaska dječjeg crteža u druge faze.

5.3. Ispitanici

Istraživanje se provodilo u novoformiranoj mješovitoj jasličkoj skupini u koju su upisana djeca uzrasta 1,2 godine do 2,8 godina u mjesecu rujnu. Istraživanje je trajalo pedagoške godine 2022./2023. u razdoblju od mjeseca studenog do mjeseca srpnja kada je najmlađe dijete u dobi od 2 godine života, a najstarije 3,6 godina. U skupinu je inicijalno upisano dvanaestero djece, međutim jedno dijete se tijekom godine ispisalo.

Za potrebe provođenja ovog istraživanja bila je dovoljna usmena dozvola ravnateljice ustanove.

5.4. Prikupljanje podataka

Obzirom da je skupina novo upisana u pedagoškoj godini 2022./2023. i da se radi o djeci pretežito mlađeg uzrasta, istraživanje se počelo provoditi po završetku početne faze adaptacije djece na predškolsku ustanovu te kada su djeca usvojila rutinu dolaska i ostajanja u skupini. Važno je spomenuti i taj dio obzirom da proces adaptacije i odvajanje od roditelja ima veliku ulogu u socioemocionalnom razvoju djece te djeca trebaju ostvariti pozitivnu povezanost sa odgojiteljima skupine. Ove stavke također utječu na razvoj likovnosti i spontanosti djece u izražavanju.

U istraživanje su uključena sva djeca skupine, međutim treba napomenuti da su to djeca mlađeg uzrasta koja su prvi puta u predškolskoj ustanovi te su često izostajali zbog bolesti zbog čega je kod neke djece prikupljen manji broj radova.

Tijekom istraživanja djeci je omogućeno korištenje slijedećih tehnika: mokro suha tehnika – temperello, zatim flomasteri, voštane paste, obična olovka i olovke u boji. U početku istraživanja djeci su nudene temperello boje zbog dizajna i praktičnosti držanja sredstva u ruci. Djeca su se prvi puta susrela s ovom tehnikom te im se svidjela zbog lakoće držanja i manipuliranja kao i zbog ostavljanja jasnog traga na papiru bez potrebe jačeg pritiska o podlogu. Nakon što su djeca s vremenom prihvatila naviku sjedanja za stol i crtanje, sve češće su im se nudile i ostale tehnike. Djecu se poticalo na samostalnost na način da je u sobi postavljena polica sa čašama u kojima su se nalazili flomasteri, paste i olovke u boji, kao i velika školska ploča za crtanje na kojoj su se redovito postavljali čisti bijeli papiri. Unatoč mješovitom jasličkom uzrastu, tijekom trajanja istraživanja, djeca su

pokazala odgovornost i urednost pri korištenju navedenih tehnika. Čaše bi donosili na stol, a po završetku crtanja bi skupljali flomastere/pastele/bojice i spremali u čaše te odnosili na policu, dok bi papire s crtežima odlagali na donju policu ili stol odgojiteljice. Tijekom istraživanja prikupljali su se radovi spontanog izražavanja pri čijem nastajanju se promatrao proces, kako dijete drži sredstvo, u kojem položaju crta te se poticalo djecu na opisivanje i imenovanje onoga što je nacrtalo. Neka djeca su govorno bila razvijenija te su mogla imenovati dok su ostali tek pokušavali verbalizirati. U mjesecu studenom 2022. proveden je prvi pokušaj prikaza lika „mame“ te je ista aktivnost ponovljena u mjesecu travnju 2023. kako bi se mogao usporediti razvoj crteža, broj djece koja su sudjelovala je varirao. U mjesecu siječnju 2023. zbog dječjeg interesa na temu dinosaura, u sklopu planiranih aktivnosti uz slikovnicu s motivom dinosaura, crtamo „dinosaur“. U mjesecu travnju 2023. u sklopu planiranih aktivnosti crtamo „gladnu gusjenicu“. Također, u mjesecu travnju 2023., djeci postavljamo ogledalo na stol kako bi promotrila svoje lice, prstima dodiruju i opisujemo što se na licu nalazi te korištenjem obične olovke djeca crtaju svoj lik pod nazivom „to sam ja“.

Na ovaj način dobili smo pet grupa radova: 1. „Mama“ (16 crteža); 2. „Dinosaur“ (7 crteža); 3. „Gladna gusjenica“ (9 crteža); 4. „To sam ja“ (8 crteža); 5. „Spontani crteži“ (19 crteža); dok je tijekom cijelogodišnjeg praćenja djece prikupljeno ukupno 127 radova.

5.5. Analiza i prikaz dječjih radova

Za potrebe analize dječjih crteža izrađene su tablice s karakteristikama faze primarnih simbola s označenom dobi djeteta. Pri izradi tablica korištene su karakteristike prema autorici D. Belamarić koja je detaljno opisala dječje crteže u dobi od dvije do četiri godine i to analizirajući linije, krug te prikaze živih bića, čovjeka, ali i drugih motiva u knjizi „Dijete i oblik“. Također, za izradu tablica i analizu radova je korištena i online baza podataka autorice R. Kellogg: „Rhoda Kellogg Child Art Collection“ – Digital Reedition by Dieter Maurer, Claudia Riboni, Birute Gujer.

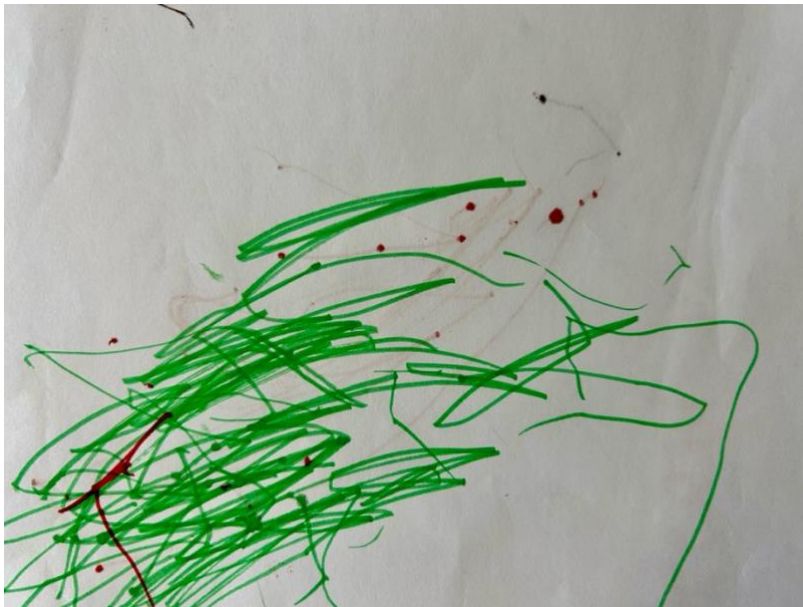
5.5.1. Analiza radova prikaz živih bića

Za analizu grupe radova na teme „Dinosaur“ i „Gladna gusjenica“ izrađena je tablica prema kojoj su označene karakteristike crteža prikaza živih bića u odnosu na uzrast djeteta - crteža koji se analizira. Tablica je izrađena tako da prikazuje karakteristike crteža prema uzrastu djece koji je prikazan kronološkim redoslijedom (od najmlađeg djeteta do najstarijeg) te je u tablici naznačeno koji crtež sadrži navedene karakteristike.

Tablica 3. "Dinosaur" (siječanj; 2023.) - 7 radova/djece

	1,6	2,3	2,6	2,7	2,8	2,10	3
Kružee linije		+	+	+	+		+
Vertikalne linije			+		+		+
Horizontalne linije	+		+	+	+	+	+
Zakrivljene linije	+	+	+	+		+	+
Dijagonalne linije	+		+			+	+
Cik – cak linije			+				+
Spirala							
Krug							
Krug s linijama							
Točkice/ mrlje			+	+	+	+	

Belamarić (1987.) smatra da djeca linijama izražavaju svoje poimanje živih bića, a autorica Kellog (1970.) je svojim istraživanjem potvrdila postojanje različitih kategorija šara pa čak i cijeli niz modifikacija kružnih linija. Analizom dječjih radova u Tablici 3. potvrđuje se teorijska osnova spomenutih autora. Također, pri analizi radova u ovoj dobi važno je spomenuti i sam proces nastajanja crteža. Dakle, djeca su nakon čitanja slikovnice na temu dinosaura pozvana za stol kako bi sudjelovala u likovnom izražavanju. Za ovaj zadatak ponuđena likovna tehnika su bili flomasteri. Sva djeca su samostalno skinula poklopac flomastera, boje su birali po želji te nisu imali poteškoća s držanjem i baratanjem flomastera. Iz tablice možemo zaključiti da djeca počinju crtati osnovnim linijama/šarama, na njih razvojem motorike i usavršavanjem pokreta ruke i šake, nadograđuju linije. Dakle, na crtežu najmlađeg i najstarijeg djeteta možemo vidjeti iste elemente, dok će naravno crtež starijeg djeteta biti puno bogatiji.

Slika 1. "Dinosaur" (1,6 god.)

Na crtežu najmlađeg djeteta - 1,6 god. (Slika 1.) vidimo više horizontalnih i dijagonalnih linija, smještenih u lijevom donjem kutu, što opisuje nastajanje crteža grubim pokretima ruke koji su karakteristični za rani razvoj motorike ruke i šake.

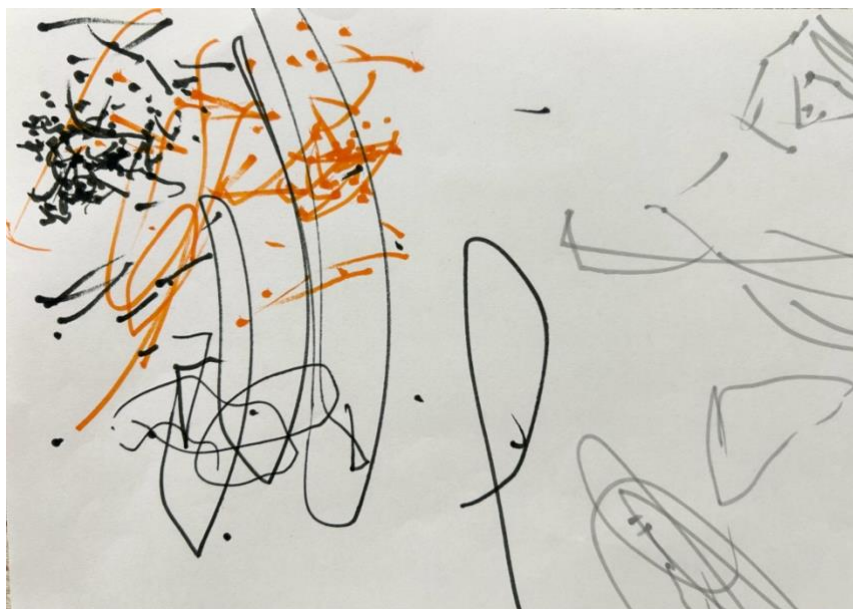
Slika 2. "Dinosaur" (2,6 god.)

Već kod djeteta u dobi od 2,6 god. (Slika 2.) uočava se nadogradnja linija, kružeće linije koje opisuju tijelo, duge zakrivljene linije opisuju vrat, a cik – cak linije opisuju „opasan rep“ dinosaura, bodlje na leđima ili velike zube kojima jede hranu. Crtež je centriran na papiru te se oko njega grade detalji, dijete priča priču. Točkice na crtežu su nastale iz proučavanja pritiska flomastera na podlogu, kako se boja ispušta i širi po papiru, a zatim se iz te točke povlači linija.

Slika 3. "Dinosaur" (2,7 god.)

Dijete u dobi 2,7 god. (Slika 3.) povlači nešto manje linija, međutim njegove linije također imaju značenje. Najduža zakrivljena linija predstavlja tijelo, ali ujedno i dugi vrat dinosaura, linije su predodžbe onoga što dijete percipira važno za dinosaura, veličinu, stope koja ostavlja, velika usta s oštrim zubima i meso koje jede. Također, na jednom mjestu nastaje rupica u papiru jer dijete istražuje pritisak flomastera, nanosi boju na istome mjestu, što se često može vidjeti na dječjim crtežima kada počinju crtati flomasterima.

Slika 4. "Dinosaur" (2,8 god.)

Dijete u dobi 2,8 godina (Slika 4.) ne isprepliće kružne linije već se doima kao da svoj crtež dijeli u četiri forme – lijevi kut ispunjava točkicama udarnim crtanjem, zatim prelazi na nekoliko vertikalnih linija nastalih osnovnim motoričkim pokretom ruke gore – dolje, u sredini se nalazi kružna linija u pokušaju crtanja kružnice, zatim na desnom dijelu povlači nekoliko horizontalnih linija te ispod dodaje kružecu liniju. Svaki skup linija ima svoju boju, dijete doživljava dinosaura kao njegove funkcije, energiju te bojama odjeljuje ono što percipira.

Slika 5. "Dinosaur" (2,10 god.)

Na crtežu djeteta u dobi 2,10 godina (Slika 5.) vidimo slojevitost zbog različitih boja. Iako boja u ovom razdoblju nema simboličko značenje i dijete ne koristi realnu boju za ono što vidi, indiferentno je prema boji, djeca vole istraživati i doživljavati pigment boje. Stoga, na crtežu vidimo intenzivne boje, ali i kontraste. Dijete crtež gradi od svjetlijih boja, linije koncentrira na sredini papira, a zatim s crnom bojom dijagonalnim linijama, koje proizlaze iz jednog pokreta ruke, prelazi preko svega te povlači nekoliko crnih horizontalnih linija.

Slika 6. "Dinosaur" (3 god.)

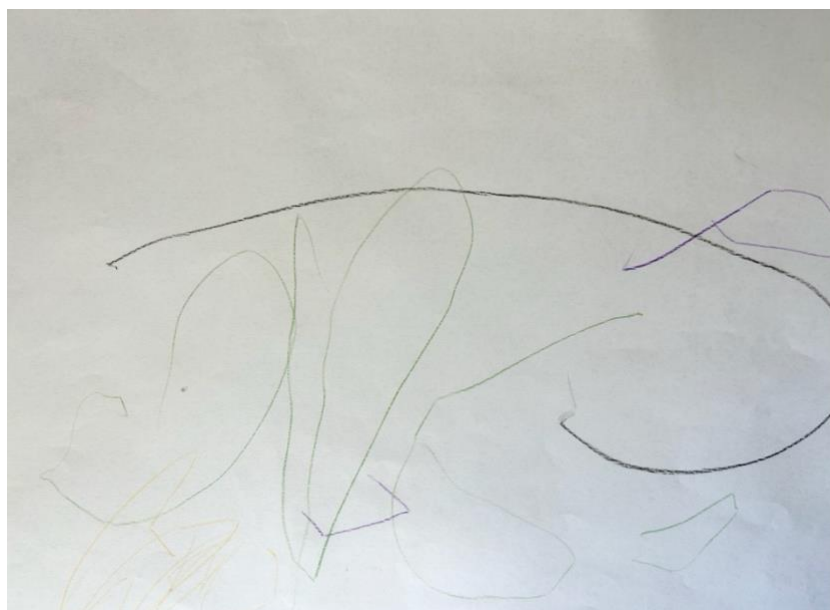
Kod djeteta najstarije dobi – 3 godine (Slika 6.), vidimo nekoliko vrsta linija. Međutim, na crtežu se ujedno vidi da dijete istražuje plohu papira tako što ju ispunjava bojenjem u dijelovima, prazne prostore popunjava bojom, ali u jednom pokretu ruke povlači cik – cak liniju koja predstavlja bodlje na leđima dinosaura. Iako se radi o flomasteru, dijete kontrolirano povlači guste linije kako ne bi nastala rupica u papiru, kao što se dogodilo u ranije prikazanom crtežu djeteta 2,7 godina (Slika 3.).

Tablica 4. "Gladna gusjenica" (travanj; 2023.) - 9 radova/djece

	1, 11	2	2,5	2,6	2,9	2,10	2,11	3	3,3
Kružee linije	+		+	+		+		+	+
Vertikalne linije		+			+		+	+	+
Horizontalne linije			+	+		+		+	
Zakrivljene linije	+				+	+	+	+	
Dijagonalne linije	+	+		+	+		+		
Cik – cak linije		+				+			
Spirala								+	+
Krug								+	+
Krug s linijama								+	+
Točkice/mrlje								+	

Aktivnost likovnog izražavanja na temu „Gladne gusjenice“ je provedena u razmaku od tri mjeseca u odnosu na aktivnost s temom „Dinosaur“. Ovoj aktivnosti se pridružio nešto veći broj djece. Promatranjem Tablice 4. uočava se da većina djece koristi razne linije u izražavanju što se naziva nesređenim ili slučajnim likovnim izrazom, a tek za dvoje djece u dobi od 3 godine može se zaključiti da su stupili u drugu fazu izražavanja primarnim simbolima – kontrolirano crtanje, obzirom da formiraju prve kružnice (Grgurić, Jakubin, 1996.). Međutim, kada se crteži promatraju individualno može se uočiti da su djeca zaista

ozbiljno prihvatila ovaj zadatak te su kombiniranjem različitih linija i kružnica nastojali prikazati gusjenicu. Djeci su u ovoj aktivnosti ponuđene olovke u boji te na ovim crtežima možemo vidjeti dječje nastojanje da koriste određene boje kako bi prikazali dijelove gusjenice onako kako su je doživjeli putem prikaza u slikovnici. U čaši na stolu su bile ponuđene olovke u svim bojama, a tijekom aktivnosti djeci je prepuštena inicijativa biranja boja, dakle nije im sugerirano da prate i koriste boje prema prikazu iz slikovnice. Svako dijete je izradilo svoj izvoran crtež, bez repliciranja tuđeg izraza, iako su sjedili zajedno za stolom i promatrali jedni druge.

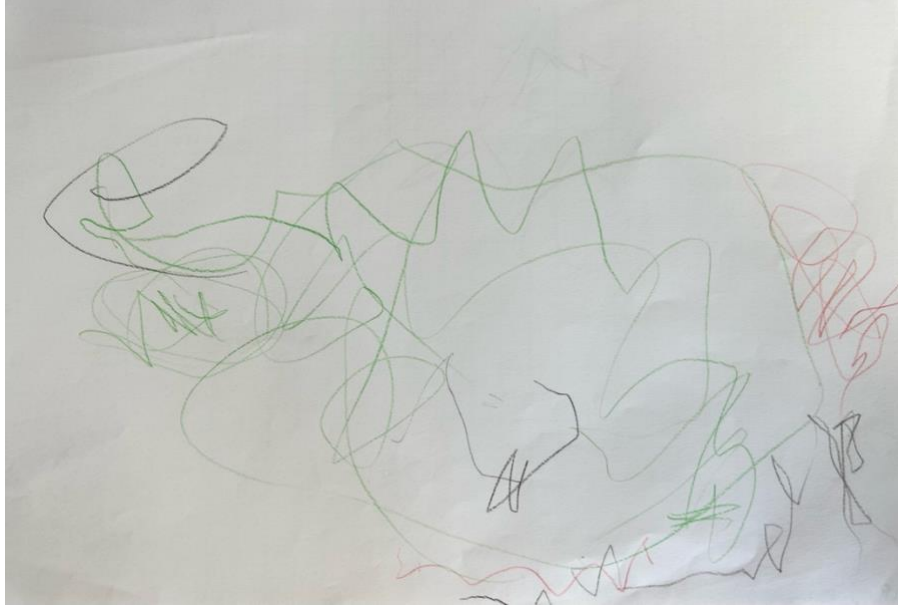
Slika 7. "Gladna gusjenica" (1,11 god.)

Najmlađe dijete – 1,11 god. (Slika 7.) je zadatku pristupilo vrlo jednostavno. Uz povlačenje svega nekoliko jasnih i čistih linija na crtežu vidimo sve elemente gusjenice. Jedna duga crna linija posred papira koja predstavlja duljinu tijela, ispod nje su smještene zelene kružeće linije u pokušaju stvaranju kružnica za tijelo te u lijevom donjem kutu više dijagonalnih linija žute boje koje označavaju poziciju glave. Promatranjem ovog crteža, ali i procesa nastanka istog, možemo potvrditi da djeca u ovoj dobi crtaju jako kratko te odmah kreću u drugu aktivnost, obzirom da po završetku ovog crteža dijete je zadovoljno i smatra da je gotovo te okreće papir i nastavlja crtati prema svom interesu i zamisli.

Slika 8. "Gladna gusjenica" (2 god.)

Dijete u dobi od 2 godine (Slika 8.) koristi cijeli papir za prikaz gusjenice: na različitim mjestima crta više zgusnutih vertikalnih i dijagonalnih linija koje predstavljaju tijelo gusjenice, dok jednom cik – cak linijom prikazuje smjer, doživljaj kretanja tijela gusjenice, ona ide „gore – dolje“. U svom prikazu koristi samo dvije boje: crvenu i zelenu, koju izmjenjuje. Uspoređujući ovaj i prethodni rad, vidno je koliko individualnost djeteta utječe na razvoj likovnog izraza, obzirom da se radi o svega mjesec dana razlike u uzrastu.

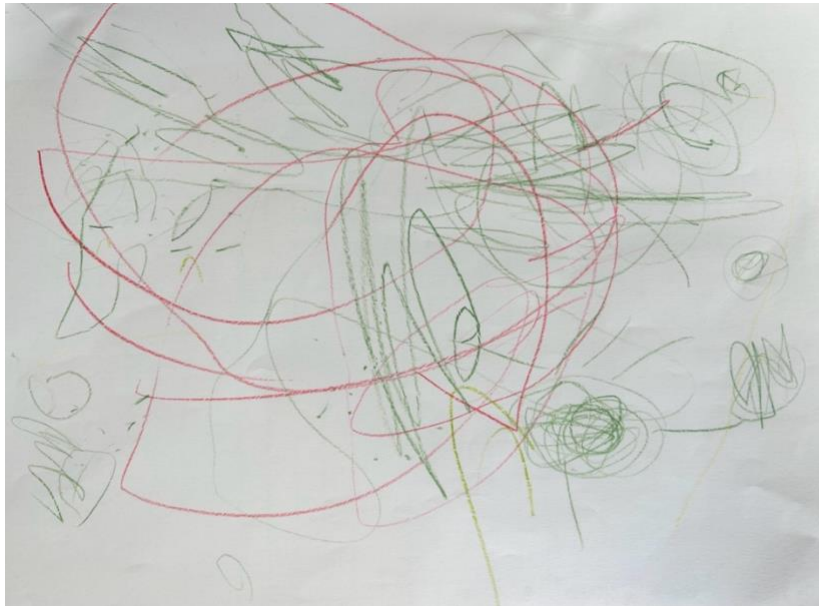
Slika 9. "Gladna gusjenica" (2,9 god.)

Sljedeći crtež djeteta, u dobi 2,9 godina (Slika 9.) kombiniranjem gustih dijagonalnih i vertikalnih linija opisuje svoju viziju gusjenice. Snažnim pokretima ruke zelenom bojom označava tijelo, crvenu boju koristi za označavanje elementa glave, dok blažim pritiskom i pojedinačnim vertikalnim linijama označava noge gusjenice.

Slika 10. "Gladna gusjenica" (2,10 god.)

Usporedno s prethodnim crtežom (Slika 9.), samo mjesec dana razlike, dijete u dobi 2,10 godina (Slika 10.) svoju gusjenicu prikazuje mnoštvom linija. Kružće linije koje predstavljaju oblik tijela gusjenice, cik – cak linije koje pokazuju način kretanja, kružća linija crvene boje predstavlja glavu, dok ostale zakrivljene linije predstavljaju noge.

Slika 11. "Gladna gusjenica" (3 god.)

Promatranjem crteža djece u dobi od 3 godine (Slika 11.) i 3,3 godine (Slika 12.) vidimo da djeca u toj dobi imaju veću kontrolu u baratanju olovkom te se na crtežima vidi veća koncentracija linija. Dijete od 3 godine (Slika 11.) s nekoliko spirala zelene boje prikazuje tijelo gusjenice, dodaje nekoliko linija koje izlaze iz spirala kao značenje nogu. U crtežu koristi zelenu boju za tijelo dok je glava velika crvena kružća linija.

Slika 12. "Gladna gusjenica" (3,3 god.)

Dijete u dobi 3,3 godine (Slika 12.) pokazuje prelazak u drugo razdoblje, na crtežu se uočavaju spirale s linijama koje označavaju gusjenicu/živo biće koje se kreće. Na svim crtežima djeca kružecim linijama nastoje označiti živo biće, a dodatnim linijama označuju kretanje, pokret. Na ovom crtežu vidimo nekoliko spirala, čak i slaganje boja u „šarene spirale“. Guste vertikalne linije naizmjeničnih boja označuju tijelo gusjenice (jer je u slikovnici tijelo različitih boja), a glava je označena crvenom bojom. Crtež je centriran na papiru i pokreti su kontrolirani dok u crtežu (Slika 11.) prije vidimo da linija „bježi“ van papira prema gornjem lijevom rubu.

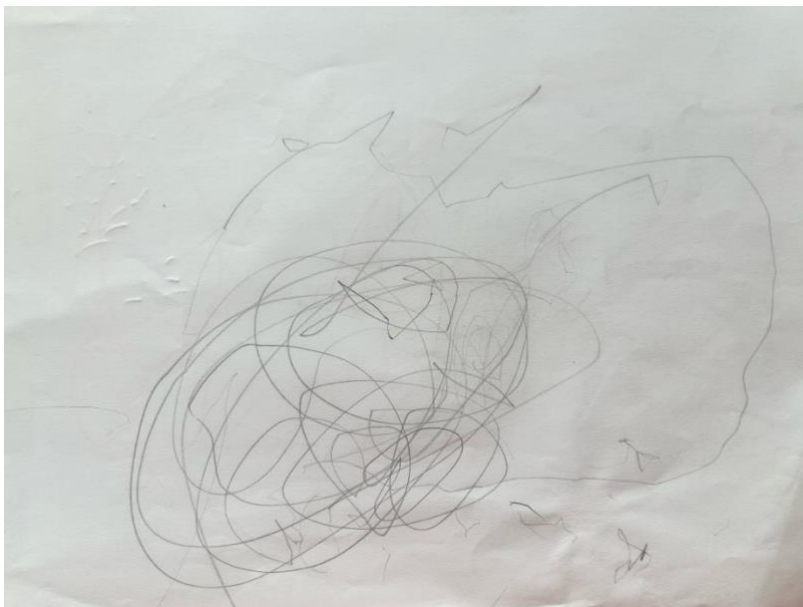
5.5.2. Analiza radova prikaza čovjeka/ljudskog lika

Grupa radova prikaza čovjeka, odnosno ljudskog lika se odnosi na dječji prikaz lika njihove majke i vlastitog lika. Tablica 5. za analizu radova prikazuje karakteristike prikaza ljudskog lika u odnosu na kronološki poredanu dob djece koja su izradila crteže.

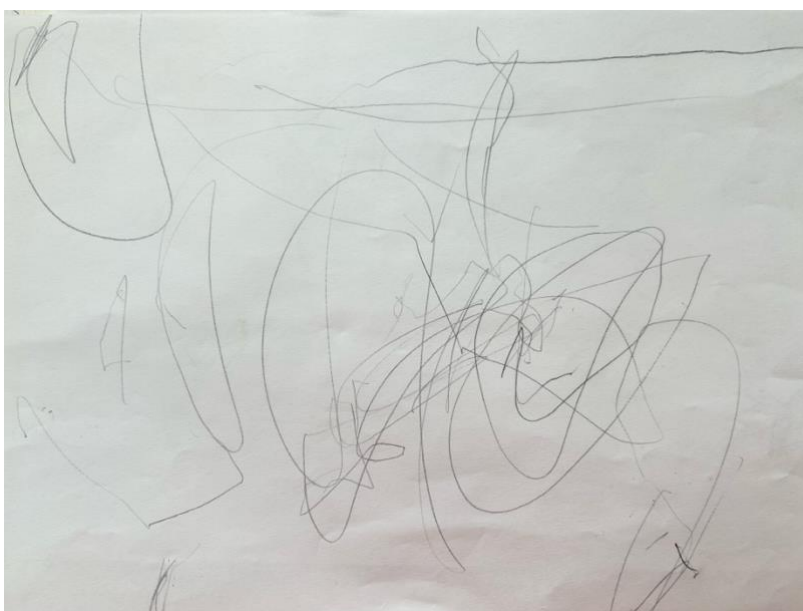
Likovna aktivnost prikaza majčinog lika je bila prva provedena u mjesecu studenom. Poneka djeca su još uvijek prolazila proces adaptacije te nisu bila emocionalno u mogućnosti sudjelovati u aktivnosti ili nisu bila prisutna u vrtiću duže vremena što je rezultiralo malim brojem radova. Tema prikaza majčinog lika odabrana je iz razloga jer u tom periodu majka je najvažnija osoba, lik kojem dijete posvećuje sve što čini te je najlakša motivacija za djecu najmlađeg uzrasta. Likovna aktivnost na temu „Mama“ provela se dva puta tijekom godine, u mjesecu studenom i mjesecu travnju, kada se aktivnosti priključio veći broj djece.

Tablica 5. "Mama" (studeni; 2022.) - 4 rada/djece

	2,5	2,6	2,8	2,10
Oblik koji asocira na glavu				+
Oblici unutar kruga (asocijacija na oči, nos, usta...)			+	+
Horizontalne linije			+	+
Vertikalne linije			+	+
Kružee linije	+	+	+	+
Linije koje asociraju na ekstremitete				+
Oblik koji asocira na tijelo				
Detalji (kosa, uši, specifičnosti lika važni djetetu)				+

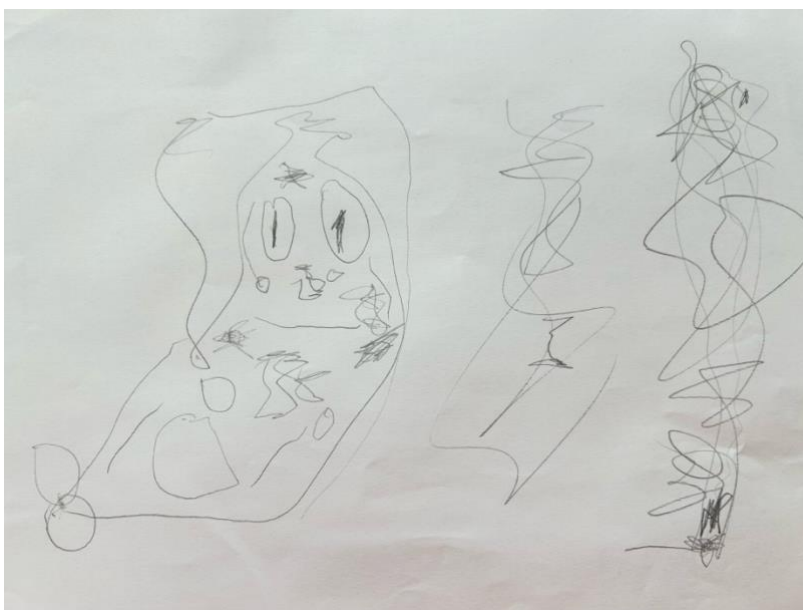
Slika 13. "Mama" (2,5 god.)

Slika 14. "Mama" (2,8 god.)

Analizom crteža s motivom majke vidimo da uglavnom sva djeca za prikaz koriste kružeće linije, kako se dob djeteta povećava, povećava se i kompleksnost prikaza lika. Na crtežima djece od 2,5 god. (Slika 13.) i 2,8 god. (Slika 14.) vidimo da razvoj kreće od osnovnih motoričkih pokreta ruke gore – dolje uz uključivanje rotacijskih pokreta kojima

nastaju kružeće linije odnosno spirale. Dijete od 2,6 god. (Slika 13.) uz kružeće linije prikazuje i karakteristike udarnog crtanja, odnosno ostavljanje traga olovke udaranjem po papiru. Upravo kako je autorica Belamarić (1987.) opisala dječji prikaz živog bića, na crtežu djeteta od 2,8 god. (Slika 14.) vidimo više kružnih linija iznad kojih su vrlo jasno naznačene dvije horizontalne linije – „Umjesto jedne linije, neka djeca na početku crtanja svojih simbola za živa bića krugu dodaju dvije, tri, četiri i više linija. Dvije linije, za koje obično mislimo da su noge, zapravo znače živu energiju koja teče kroz noge i pokreće ih, odnosno nosi živo biće prostorom.“ (Belamarić, 1987:52).

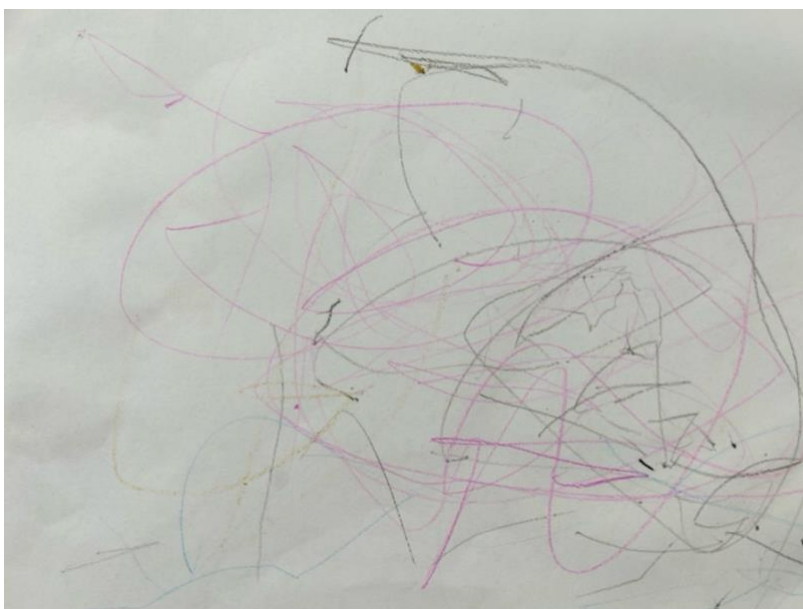
Slika 15. "Mama" (2,10 god.)

Na crtežu djeteta u dobi 2,10 god. (Slika 15.) jasno se vidi da se radi o prelasku u novu fazu crtanja. Dijete sada kontrolira olovku, linije vibriraju, kružna linija se zatvara i čini krug. Dijete zatvaranjem dvaju kruga označava oči unutar kojih zgusnutim vertikalnim linijama označava da te oči gledaju, kontroliranim vibrirajućim linijama dodaje detalje, povlači horizontalnu liniju koja predstavlja usta, dok manji kružni oblici označavaju detalje – uši, nos, kosa, trbuh, dvije samostalne linije unutar oblika predstavljaju ruke, a u samom dnu forme, dva kružna oblika predstavljaju noge.

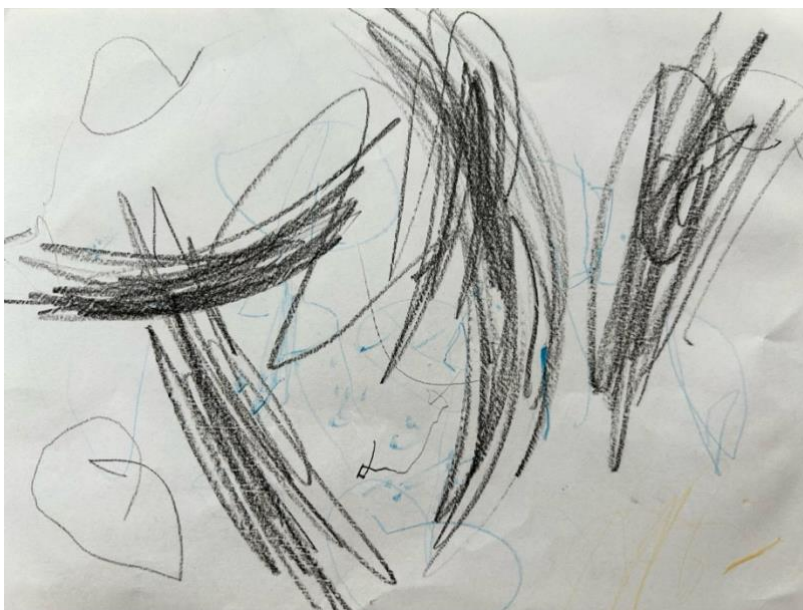
Tablica 6. "Mama" (travanj; 2023.) - 10 radova/djece

	1,9	1,11	2	2,5	2,6	2,1 0	2,11	3	3,1	3,3
Oblik koji asocira na glavu		+			+		+	+	+	+
Oblici unutar kruga (asocijacija na oči, nos, usta...)							+		+	+
Horizontalne linije		+			+					+
Vertikalne linije		+	+			+		+	+	+
Kružee linije	+	+	+	+	+	+		+		
Linije koje asociraju na ekstremitete							+			+
Oblik koji asocira na tijelo										+
Detalji (kosa, uši, specifičnosti lika važni djetetu)										+

U mjesecu travnju 2023. godine ponovno je provedena aktivnost u kojoj se od djece tražilo da nacrtaju svoju majku po sjećanju. Aktivnosti se tada priključio veći broj u odnosu na prvu aktivnost. Djeci su se ponudile obične grafitne olovke za crtanje, no neka djeca su samonicijativno izabrala olovke u boji te ih se u tome nije sprječavalo. Zanimljivo je bilo promatrati sam proces, tijekom kojeg se djecu poticalo na razgovor i verbaliziranje onoga što crtaju. Analizom prethodno izvedene tablice može se zaključiti da su kružee linije i dalje osnovne linije kojima sva djeca prikazuju živo biće, živu energiju, bez obzira na uzrast. Ovisno o dobi djeteta i njegovoj individualnosti nadograđuju se ostale vrste linija i pokušaji formiranja simbola.

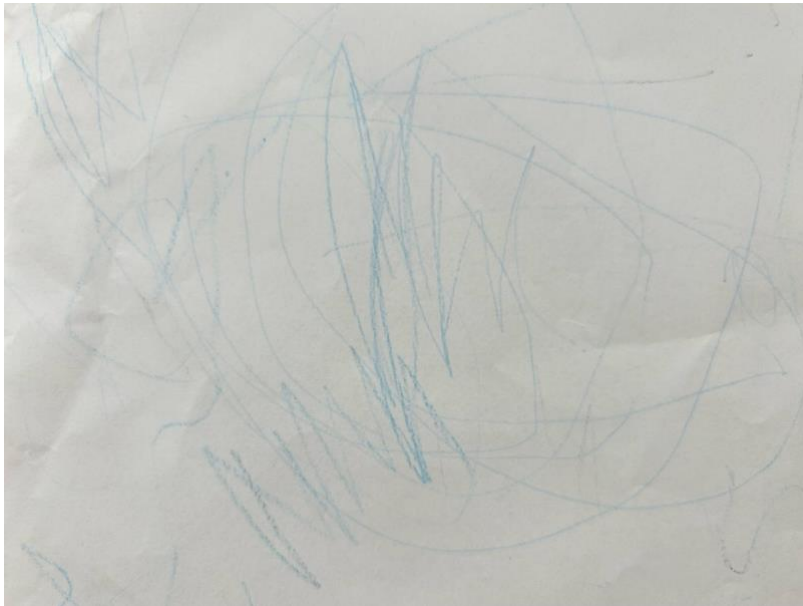
Slika 16. "Mama" (1,9 god.)

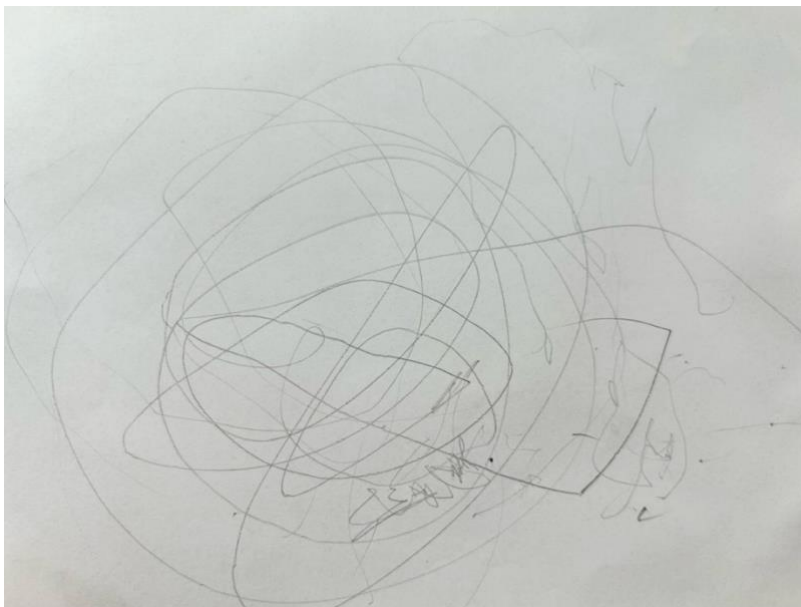
Slika 17. "Mama" (1,11 god.)

Grgurić i Jakubin (1996.) crteže od prve pa čak do treće godine opisuju kao nesređen likovni izraz, prilikom kojeg dijete ponekad prati što čini u cilju praćenja i uživanja u liniji. Crteži nastaju kao bilješka motoričkog pokreta, što možemo vidjeti na crtežima djece u

dobi 1,9 god., (Slika 16.) 1,11 god. (Slika 17.), 2 god. (Slika 18.) te 2,5 god. (Slika 19.) Na crtežu djeteta 1,9 god. (Slika 16.) vidimo koncentraciju linija na sredini papira, linije su kružne, zakrivljene, može se vidjeti tok linije koji dijete prati sve do kraja papira. Dijete u dobi 1,11 god. (Slika 17.) uzima crnu olovku u boji jer ostavlja najsnažniji trag. Na ovom crtežu se vide linije kako ih je kategorizirala autorica Kellogg (1970.) – više vertikalnih linija, više dijagonalnih linija, više zakrivljenih linija te pojedinačni nesavršeni, zatvoreni krugovi. Iako na prvu djeluju kao nasumično raspoređeni i zasebni skupovi linija, svaki skup navedenih linija djetetu predstavlja dio tijela njegove majke, a krugovi predstavljaju glavu.

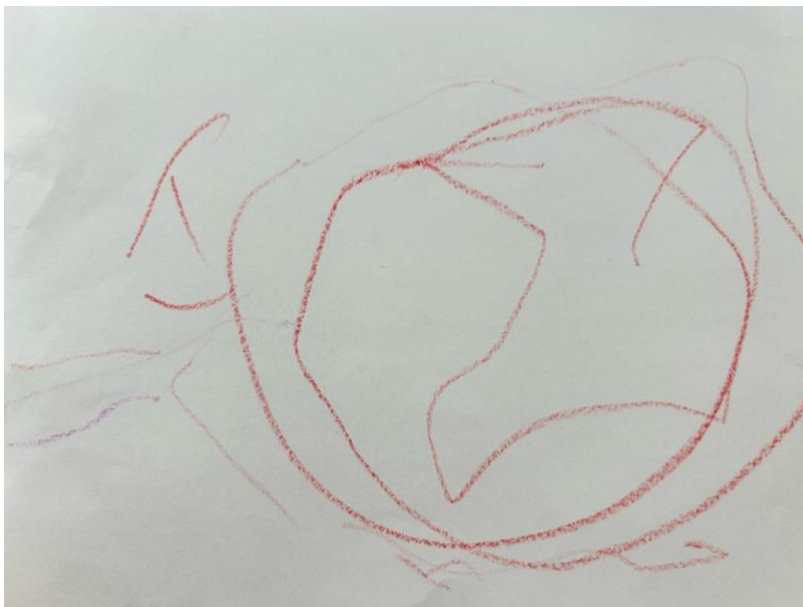

Slika 18. "Mama" (2 god.)

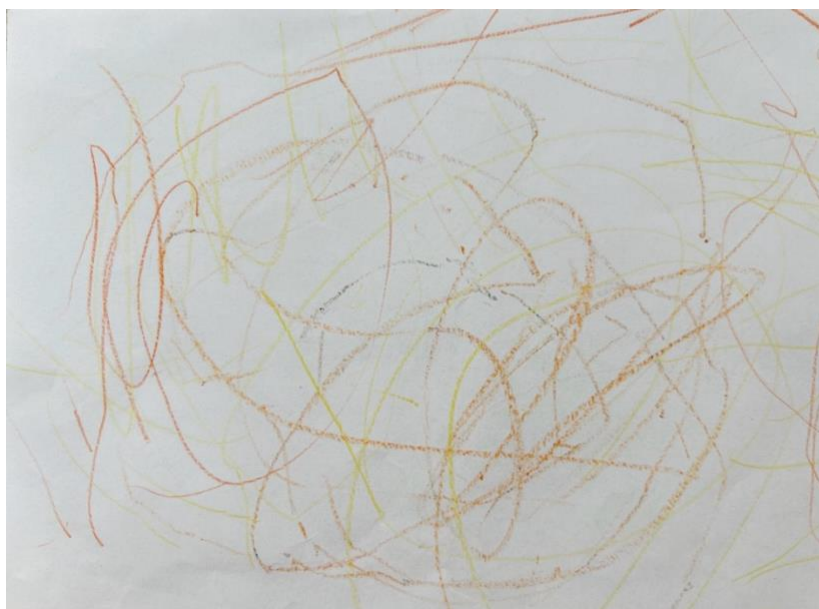
Slika 19. "Mama" (2,5 god.)

Kod djeteta od 2 godine (Slika 18.) i 2,5 godina (Slika 19.) vidimo sličan izraz. U središtu papira se nalazi kružeća linija s više vertikalnih linija koje su produkt motoričkog pokreta gore – dolje (Slika 18.), dok je na drugom crtežu (Slika 19.) dominantna kružeća linija ili petlja. Iako su na ovim crtežima korištene drvene olovke u boji, sama boja nema simbolički smisao, već djeca uzimaju boju u cilju igre, proučavanja pokreta i ostavljanja traga na papiru što i vidimo na crtežima u linijama koje se razlikuju po debljini zbog jačine pritiska olovke na podlogu.

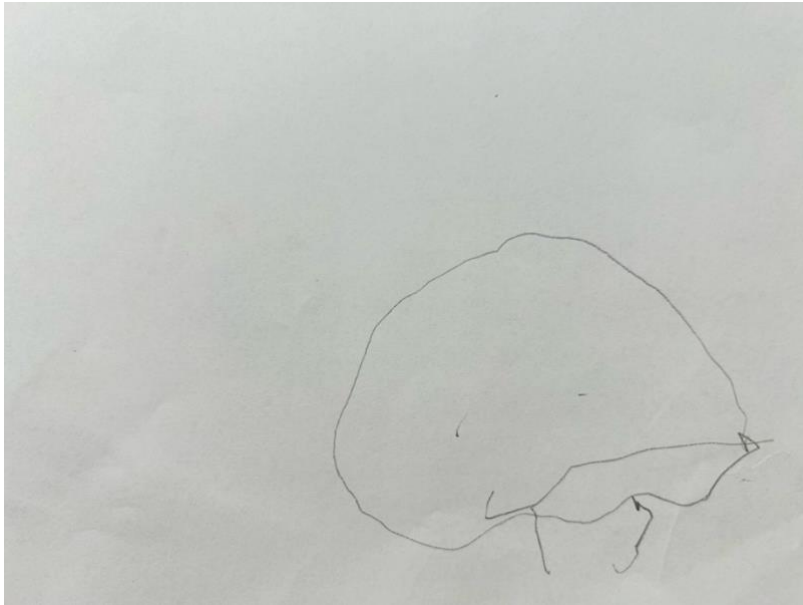
Slika 20. "Mama" (2,6 god.)

Kod djeteta 2,6 godina (Slika 20.) vidimo kontrolirano povlačenje kružnih linija u pokušaju zatvaranja kružnice koja predstavlja glavu. Dijete na ovom crtežu koristi crvenu boju za „najvažniji“ i najveći dio crteža, dok s tri horizontalne linije prikazuje ekstremitete.

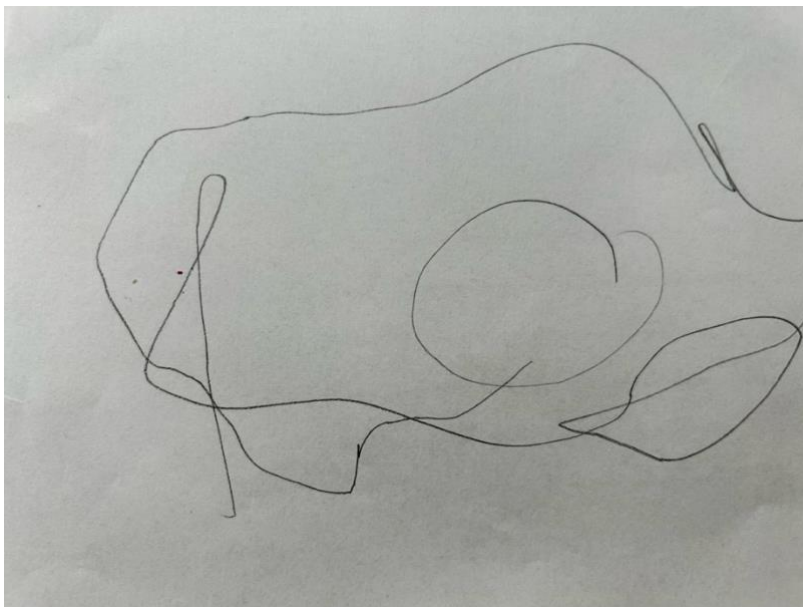
Slika 21. "Mama" (2,10 god.)

Dijete u dobi 2,10 godina (Slika 21.) u cijelosti popunjava papir kružecim linijama, a s lijeve i desne strane crteža vidimo nekoliko vertikalnih linija. Promatranjem procesa izrade ovog crteža vidljiva je zaigranost djeteta, koristi dvije boje za dinamične linije kojima prikazuje živu energiju – silu svoje majke.

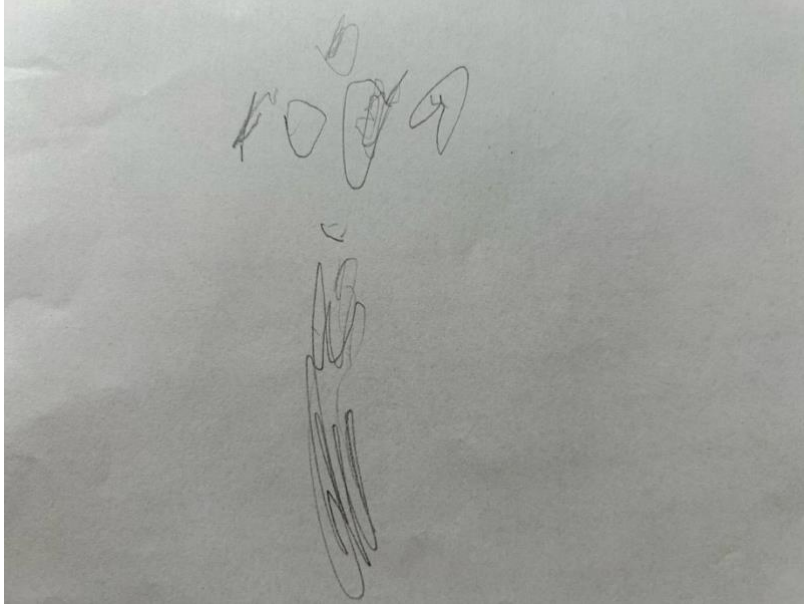
Slika 22. "Mama" (2,11 god.)

Kod djeteta u dobi 2,11 godina (Slika 22.) jasno se primjećuje prelazak u sljedeću fazu primarnih simbola. Dijete zatvara krug, s dvije točkice označuje položaj očiju, jedna horizontalna linija označava usta te dvije vertikalne linije označuju ekstremitete. Belamarić (1987.) smatra da je horizontalna linija za usta shema nametnuta djetetu putem slikovnica ili izravnim poučavanjem, kao i točkice za oči koje su često rezultat poučavanja crtanja ljudskog lika putem dječje pjesmice „točka, točka, točkica, gotova je glavica“. Iako se djecu na taj način „poučava“ crtati, nakon određenog vremena djetetov razvoj crteža će se ipak „vratiti“ na originalan dječji izraz što se često vidi u kasnijim crtežima.

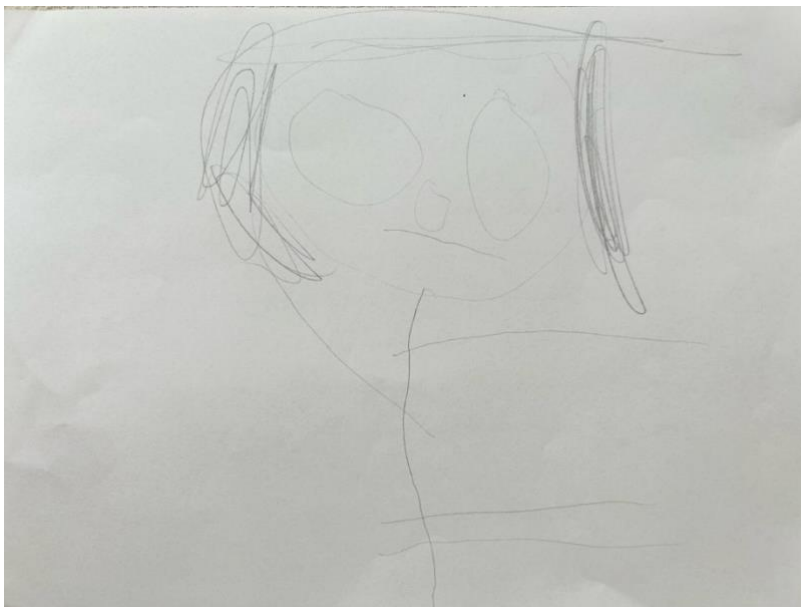
Slika 23. "Mama" (3 god.)

Dijete u dobi od 3 godine (Slika 23.) također je u fazi kontroliranog crtanja, obzirom da vidimo zatvoreni krug, kao organizirani oblik koji predstavlja „predmetnost“ lika majke. Belamarić (1987.) također opisuje da dijete svim oblicima ljudi crta samo jedno oko, što se upravo vidi na crtežu ovog djeteta. S obje strane oblika vidimo dvije forme, jednu vertikalnu i jednu kružnu, obje su povezane, odnosno izrađene jednim pokretom, a predstavljaju živost i energiju prikazanog lika.

Slika 24. "Mama" (3,1 god.)

Dijete dobi 3,1 godine (Slika 24.) prikazuje pomalo nespecifičan lik te je upravo zato važno sudjelovati procesu crtanja razgovorom jer dijete daje kontekst, odnosno priču. Elementi forme čovjeka „lepršaju“ nepovezano. U središtu su dva manja zatvorena kruga koja predstavljaju oči, iznad se nalazi manji kružić koji predstavlja kosu, bočni krug i vertikalna linija označavaju položaj ušiju, a mala horizontalna crtica su usta, tijelo je prikazano kao više vertikalnih linija, bez linija za ekstremitete.

Slika 25. "Mama" (3,3 god.)

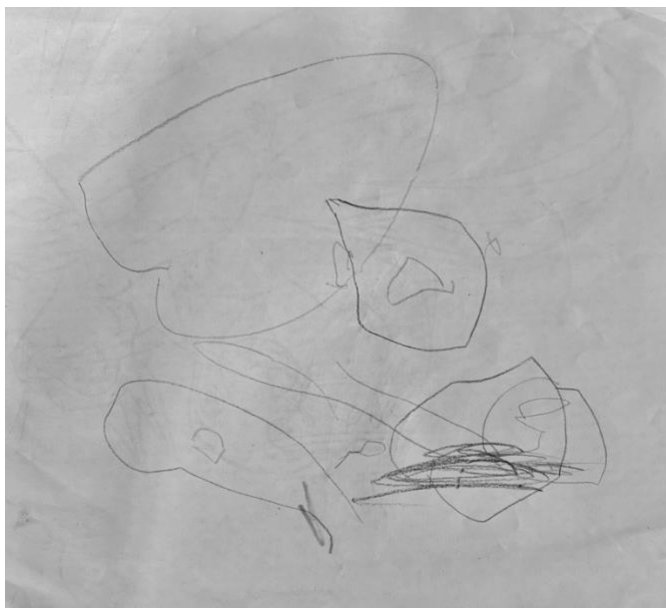
Dijete u dobi 3,3 godine (Slika 25.) prikazuje formiran ljudski lik. Na ovom crtežu vidimo i prikaz nosa kružne forme što do sada nije ni jedno dijete prikazalo, dok su usta i ovdje prikazana horizontalnom linijom. Jednostavnim linijama su prikazani ekstremiteti, noge su prikazane s dvije horizontalne linije usmjerene u istom pravcu, dok su na kružni oblik glave dodane horizontalne i vertikalne linije koje predstavljaju kosu.

Tablica 7. "To sam ja" (travanj; 2023.) - 9 radova/ 6 djece

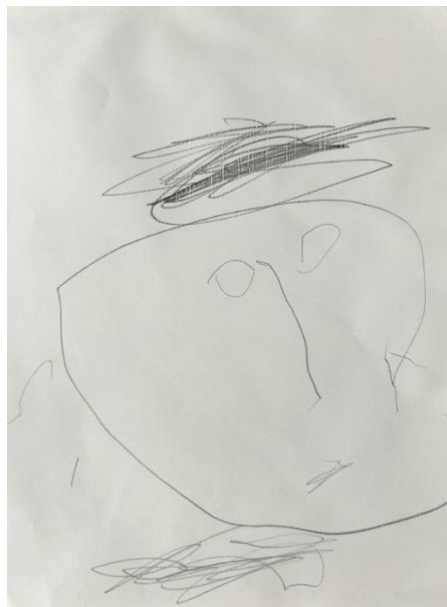
	Dijete A					Dijete B		Dijete C	
	2,5	Nakon 30 dana	2,9	2,10	2,11	3,1	Nakon 20 dana	3,3	Nakon 20 dana
Oblik koji asocira na glavu	+	+	+	+	+		+	+	+
Oblici unutar kruga (asocijacija na oči, nos, usta...)	+	+	+	+	+		+	+	+
Horizontalne linije	+	+	+		+	+	+	+	+
Vertikalne linije		+	+	+	+	+	+	+	+
Kružee linije	+		+						+
Linije koje asociraju na ekstremitete		+			+		+		
Oblik koji asocira na tijelo									
Detalji (kosa, uši, specifičnosti lika važni djetetu)		+	+	+	+			+	+

Tablica 7. prikazuje analizu radova na temu „To sam ja“ te prikazuje radove svega šestoro djece koja su željela sudjelovati u aktivnosti crtanja vlastitog lika. Kako bi razumjeli prikaz radova kroz tablicu važno je znati i proces crtanja. Naime, djeca su pozvana za stol na kojem su bila malena ogledala. Uz prisustvo odgojiteljice, djeca su promatrala svoje lice i pokušala imenovati što vide na svom licu. Kako bi osvijestili ono što vide, prstićima su dodirivali dijelove svog lica. Zatim su im ponuđene olovke te su ispred ogledala pokušali prenijeti na papir ono što vide i dodiruju. Iz tog razloga u tablici vidimo da ni jedno dijete nije pokušalo prikazati tijelo, jer su bili koncentrirani na lice, međutim nekoliko djece je

ipak pokušalo prikazati barem ruke. Sva djeca su zatvaranjem kružnice prikazala svoju glavu te su raznim linijama dodavali detalje. Gotovo sva djeca u prikazu koriste horizontalne i vertikalne linije. Troje djece je svoj crtež ponovilo nakon 20 ili 30 dana, stoga ćemo te crteže usporediti u individualnoj analizi dalje u radu, kako bi se uočio napredak i razvoj.

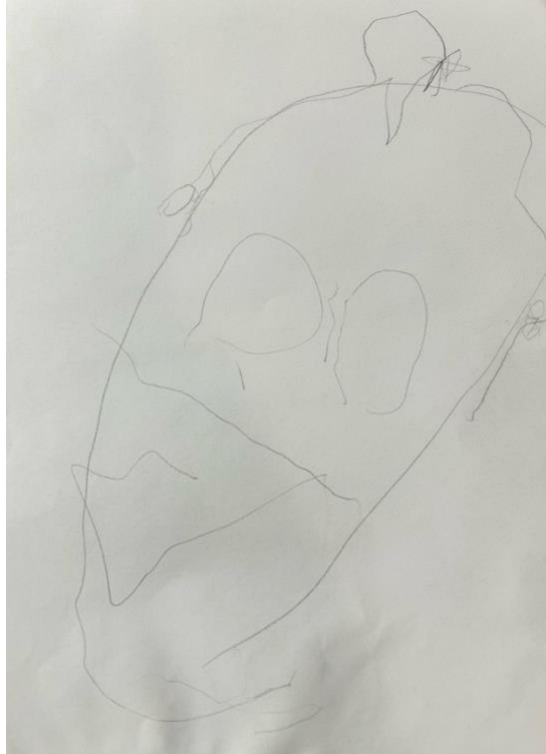

Slika 26. "To sam ja" (Dijete A - 2,5 god.)

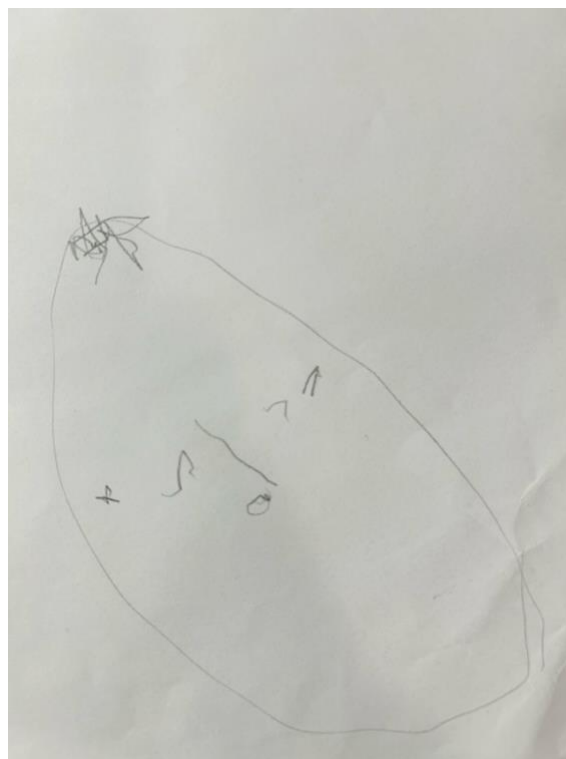
Slika 27. "To sam ja" (Dijete A - 2,6 god., nakon 30 dana)

Dijete A u dobi 2,5 godina (Slika 26.) prikazuje svoj lik jednostavnim oblicima koji su razbacani i pomiješani na papiru. Zatvara nekoliko kružnica koje odvojeno predstavljaju glavu, oči, nos, usta, dok horizontalne šare predstavljaju kosu. Već nakon 30 dana (Slika 27.) ovi oblici formirani su u kompoziciju glave. Velika kružnica – glava, dvije manje kružnice – oči, jedna vertikalna linija postavljena između očiju kao nos, horizontalna šara za usta, horizontala tamnija šara za kosu te šara koja prikazuje vrat. Dijete je pažljivo promatralo svoje lice u ogledalu, prstom opisivalo svoje lice i na papir prenijelo svoj doživljaj.

Slika 28. "To sam ja" (2,9 god.)

Dijete u dobi 2,9 godina (Slika 28.) pažljivo promatra svoje lice u ogledalu te većim kružnicama prikazuje svoje žive oči, dodirivanjem nosa koji se nalazi između očiju, horizontalnom linijom nos postavlja upravo na tu poziciju, dok horizontalnom linijom označava usta. Malenom kružecom linijom s lijeve strane glave prikazuje uho, zatim linijom u nastavku i šarom označava kosu. Jedna linija također prati i drugu stranu glavu, gdje se jedva primjetno nalazi i drugo uho – mala kružeca linija.

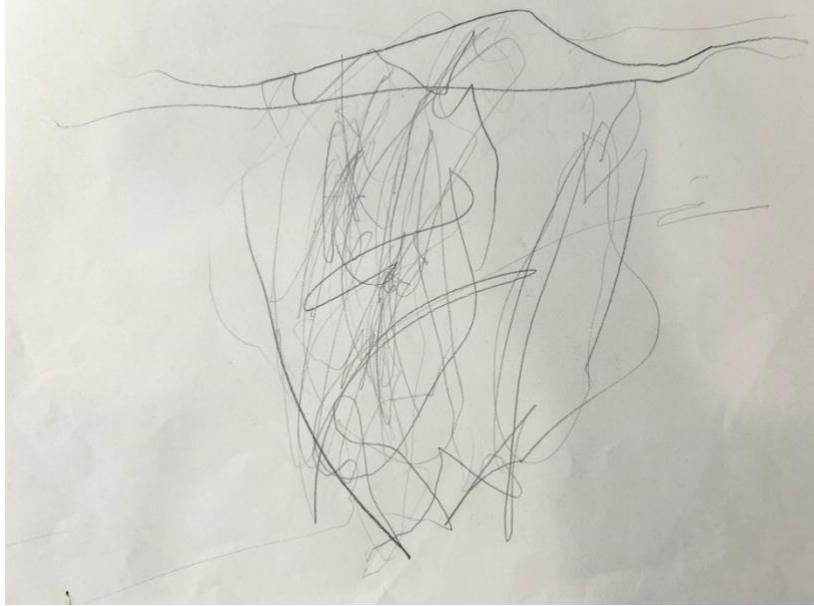
Slika 29. "To sam ja" (2,10 god.)

Dijete u dobi 2,10 godina (Slika 29.) s nekoliko jasnih poteza prikazuje svoj lik. Velika kružnica opisuje glavu, a unutar nje sitnim potezima označuje položaj očiju, vertikalnom linijom označava poziciju nosa, malena kružnica za usta te šara na vrhu kružnice koja predstavlja kosu. Dijete nije imalo potrebu ništa dodavati na svoj crtež.

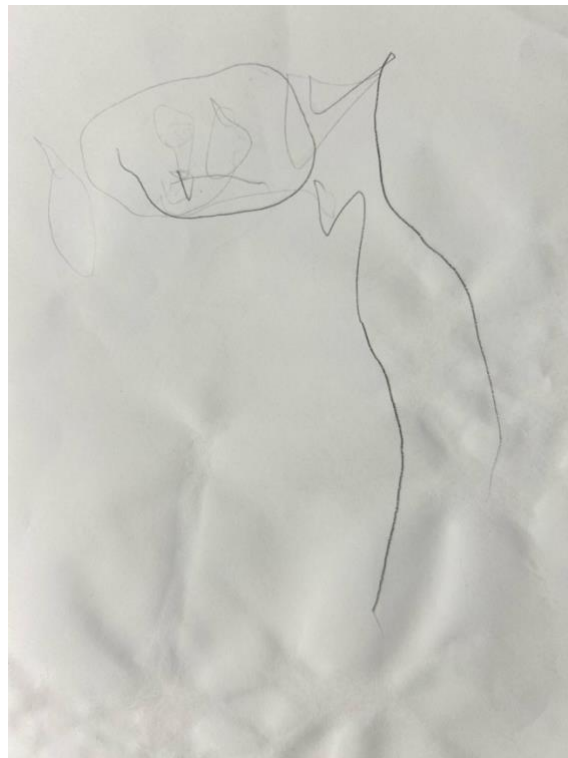

Slika 30. "To sam ja" (2,11 god.)

Kod djeteta u dobi 2,11 godina (Slika 30.) vidimo nešto drugačiji prikaz. Iako u tablici vidimo da elementi na prikazu postoje, kompozicija je pomalo „nesređena“ i nejasna, što potvrđuje da za analizu crteža nije dovoljan tablični prikaz već individualan pristup crtežu, baš kao što je i svakom djetetu potreban individualan rad i pristup. Dijete je na svom prikazu zatvorenom kružnicom označilo glavu, nekoliko vertikalnih linija koje pojedinačni „izlaze“ iz kružnice označavaju kosu, dok linije unutar kružnice obilježavaju elemente na licu – oči, nos, usta. S desne strane kompozicije nalaze se dvije kružnice koje označavaju uši „s kojima sluša“, dok jedna horizontalna linija s lijeve strane predstavlja vrat.

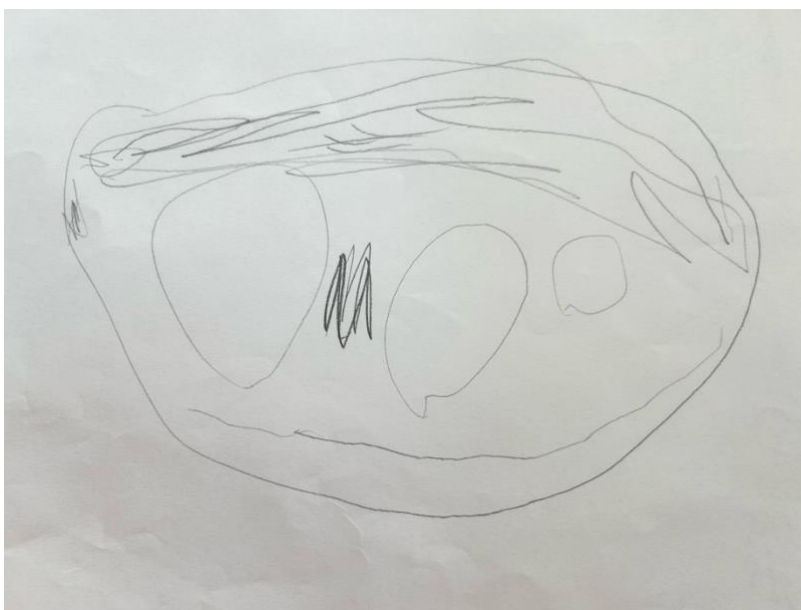

Slika 31. "To sam ja" (Dijete B - 3,1 god.)

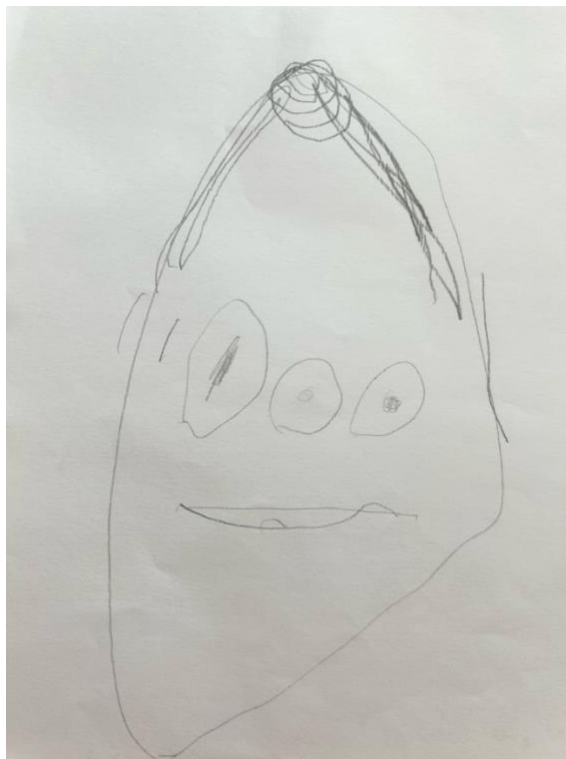

Slika 32. "To sam ja" (Dijete B - 3,1 god., nakon 20 dana)

Dijete u dobi 3,1 godine (Slika 31.) prikazuje „nesređenu“ i nejasnu kompoziciju svog lika. Dvije paralelne horizontalne linije te mnogo vertikalnih linija i šara. Na svim linijama se vidi snažan pritisak olovke na papir. Na drugom crtežu (Slika 32.) nakon 20 dana, vidimo ipak dosta drugačiju kompoziciju. Kružnica koja predstavlja glavu, manje kružnice za oči, linije koje označavaju nos i usta te dvije vertikalne linije koje prikazuju ekstremitete. Na ovom crtežu se vidi veća kontrola olovke, različit pritisak. U ovom slučaju obzirom na dob djeteta možemo postaviti pitanje o zainteresiranosti za aktivnost, ali i postojanju mogućnosti nekih specifičnosti u razvoju djeteta.

Slika 33. "To sam ja" (Dijete C - 3,3 god.)

Slika 34. "To sam ja" (Dijete C - 3,3 god., nakon 20 dana)

Dijete C dobi 3,3 godine izradilo je dva crteža u razmaku od 20 dana. Prema uzrastu i promatranjem crteža djeteta ove dobi (3,3 godine) možemo reći da je dijete na prijelazu iz faze izražavanja primarnih simbola u fazu izražavanja složenim simbolima. Na prvom crtežu (Slika 33.) dijete je glavu smjestilo u sredinu papira, velika jasna kružnica kao glava, tri kružnice koje predstavljaju oči – dvije nešto veće, dok je treća manja, koja naznačuje funkciju oka, gledanje, promatranje. Nos je pozicioniran sa čvrstom vertikalnom šarom između dva oka. Duga zakrivljena linija koja predstavlja usta, horizontalne linije na vrhu kružnice, s jedne na drugu stranu prikazuju kosu. Kada se malo bolje pogleda, jedno uho je naznačeno jednom tankom vertikalnom linijom, a drugo vertikalnom šarom. Već za dvadesetak dana (Slika 34.) dijete na papiru manje dimenzije pokazuje drugačiju kompoziciju. Glava je također smještena na sredini papira, ali sada vidimo da oči imaju detalj – u sredini kružnice se nalazi šara. Za prikaz nosa sada je korišteno drugo rješenje, nos je kružnica usred koje se nalazi malena okrugla šara koju je dijete pokušalo obrisati prstićem. Usta su sada zatvorena forma, ne samo jedna linija kao u prethodnom crtežu, uši su dodane na vanjski dio kružnice, ponovno kao dvije

vertikalne linije. Ovaj crtež sadrži jedan detalj na kosi, a to je gumica za kosu, koju dijete prikazuje na sredini glave kao kružnicu s kružećom linijom i dodanim linijama.

5.5.3. Analiza dječjih radova – spontani crteži

Sljedeća tablica (Tablica 8.) je izrađena prema karakteristikama dječjeg crteža prema autoricama R. Kellogg i D. Belamarić koje su istraživale rani razvoj dječjeg crteža. Obzirom da u grupi spontani crteži ima više radova, dječji crteži su grupirani prema mjesecima u kojima su radovi nacrtani. Kao što je već napomenuto, proces prikupljanja radova je započeo u mjesecu studenom, a zbog prisutnosti i sudjelovanja djece u aktivnostima crtanja, u početnom periodu je nešto manji broj radova. Stoga, prva grupa radova uključuje crteže iz mjeseca studenog, siječnja, veljače i ožujka. Dok druga grupa radova uključuje crteže iz mjeseca svibnja, a treća grupa crteže iz mjeseca lipnja. Radovi koji se nalaze u sljedećim tablicama i analizama su nacrtani potpuno spontano, dječjom samonicijativom i potrebom za izražavanjem, potpunom slobodom biranja tehnike. Djeca koja su u trenutku crtanja bila verbalno razvijena, govorom su izražavala što crtaju te je to i zabilježeno.

Tablica 8. "Spontani crteži" (studenj, siječanj, veljača, ožujak; 2022./2023.) - 11 crteža/djece

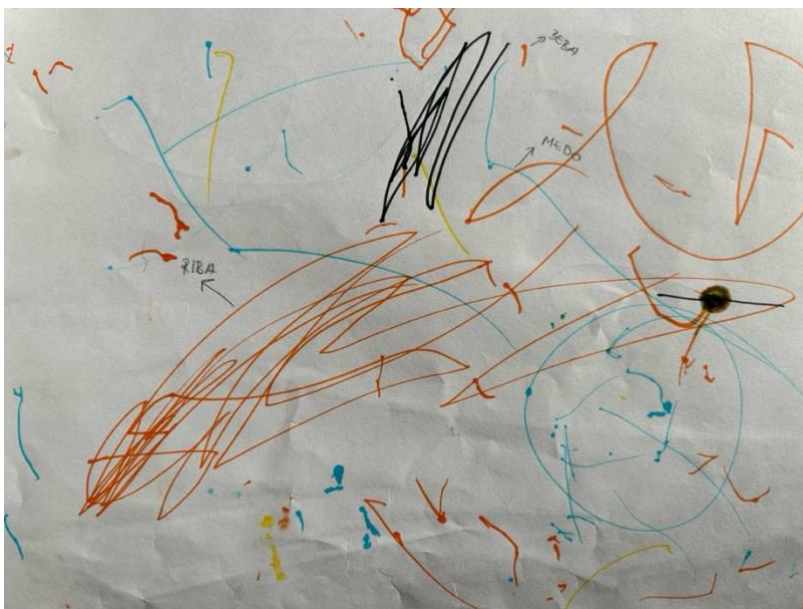
	1,6	1,9	2,3	2,3	2,4	2,5	2,6	2,7	2,9	2,1 0	3,1
Točke	+	+					+	+			
Vertikalne linije	+					+	+	+	+	+	+
Horizontalne linije				+						+	+
Dijagonalne linije	+	+					+				
Zakrivljene linije	+	+	+	+		+	+	+			+
Lutajuće zakrivljene linije				+		+					
Cik – cak linije			+	+				+		+	
Petlja	+	+		+		+		+			
Spirala				+				+		+	
Kružne linije				+						+	+
Više kružnih linija					+				+		
Zatvoreni krug		+				+				+	
Niz (linija, točaka)	+										
Krugovi u složenom obliku											
Uglati oblici											+

Promatranjem tablične analize dječjih radova (Tablica 8.), uočava se da većina djece koristi vertikalne i zakrivljene linije, dok ostala djeca koriste cik – cak linije, petlje i druge linije. Samo jedno dijete, najstarijeg uzrasta, koristi uglati oblik, što ćemo vidjeti u daljnjoj individualnoj analizi radova. Svaki crtež je specifičan, kao i dijete te nosi svoju priču.

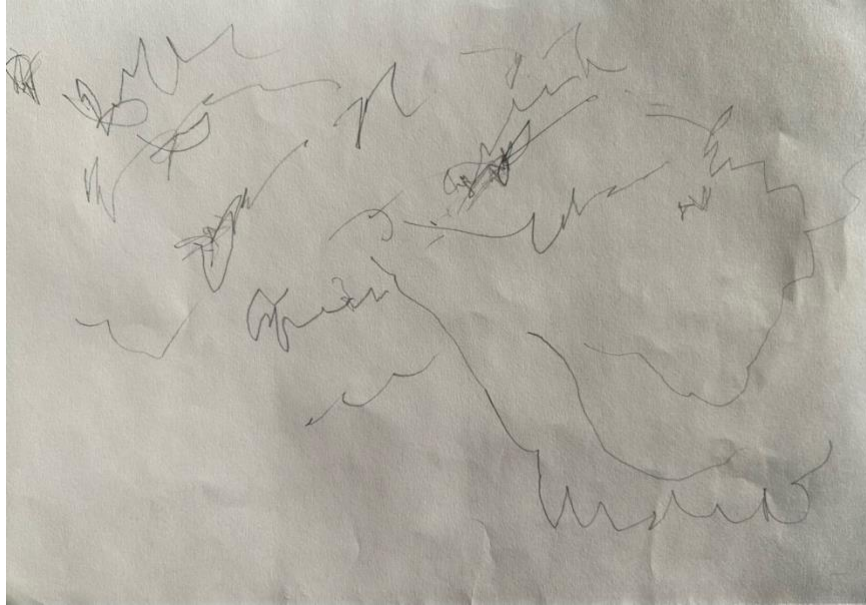
Slika 35. "Spontani crtež" (1,6 god.)

Na crtežu djeteta u dobi 1,6 godina (Slika 35.) vidimo prve pokušaje crtanja olovkom. Vidimo osnovne linije, kao tragove olovke nastale grubim pokretima ruku. Na dnu papira vidimo nekoliko točkica kao tragove udarnog crtanja – upravo ono što djeca u početku baratanja olovkom i sredstvima za crtanje čine, uživanje u ostavljanju traga na papiru, ali i niz od pet vrlo kratkih crtica. Povučene linije su uglavnom svijetlog tona što sugerira lagano držanje i pritisak olovke, tek tri linije su nešto tamnijeg tona te se po njima vidi da su povučene u jednom snažnijem pokretu ruke.

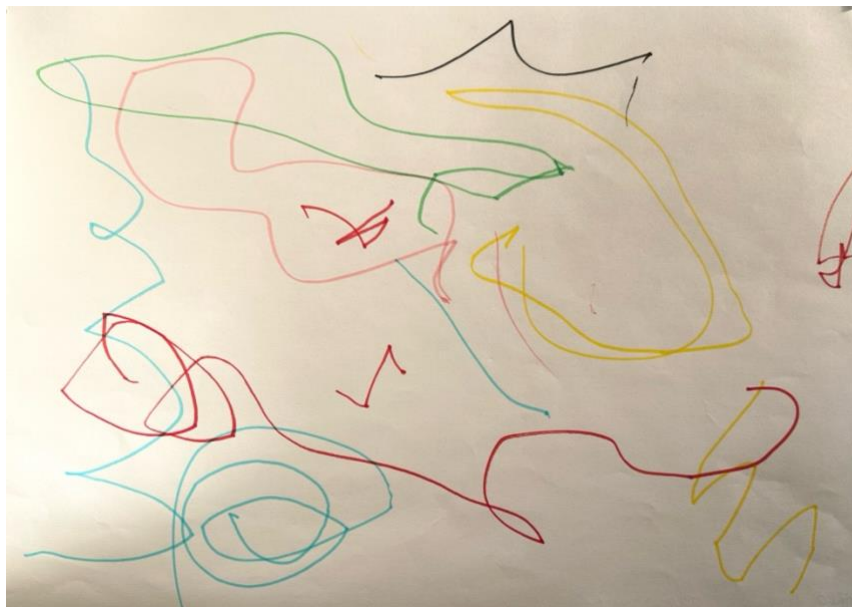
Slika 36. "Spontani crtež - medo, beba, riba" (1,9 god.)

Dijete u dobi 1,9 godina (Slika 36.) bira flomastere u boji za crtanje. Malim potezima povlači mnoštvo kratkih linija u različitim smjerovima, igra se bojom, istražuje. Obzirom da se radi o flomasteru dijete istražuje pritisak, pri kojem uočava da papir upija boju te nastaju mrljice, točkice. Na jednom dijelu nanosi boju toliko da nastaje rupica u papiru. Dijete ove dobi imenuje što je nacrtalo. Iako u mnoštvu linija na papiru, upravo određene linije predstavljaju medu, ribu i bebu. Dijete pokazuje kontrolu time što na dva mjesta povlači kružne linije, plavim flomasterom slučajnim pokretom zatvara krug, dok s narančastim flomasterom pokret kreće iz linije, zatim u petlju te u polukrug. Ove poteze vidimo upravo zbog flomastera jer se vidi moment u kojem dijete zaustavlja ruku (nastaje točkica) i zatim nastavlja pokret.

Slika 37. "Spontani crtež - imena prijatelja" (2,3 god.)

Dijete u dobi 2,3 godina (Slika 37.) uživa u svojoj spontanoj aktivnosti. Na upit što je to nacrtalo, dijete odgovara da piše imena prijatelja. Kako povlači cik – cak liniju, tako imenuje prijatelja u skupini čije je ime napisano. Linije se povlače tako da se olovka ne diže s papira dok „ime“ nije zapisano do kraja. Promatrajući položaj linija na papiru može se reći da ih dijete niže baš kao što bi i odrasli zapisivali određenim redoslijedom.

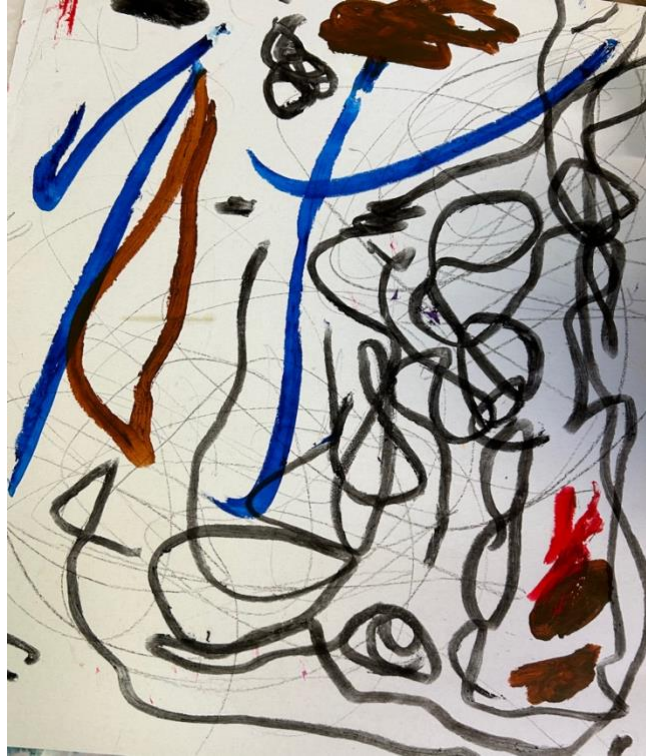
Slika 38. "Spontani crtež - oblaci" (2,3 god.)

Sljedeće dijete u dobi od 2,3 godine (Slika 38.) donosi svoju likovnu priču. Bira flomastere različitih boja, igrom linija prikazuje oblake. Cijeli papir je ispunjen linijama, a svaka linija je povučena u jednom dugom i kontroliranom pokretu. Cik – cak linija koja se kreće od vrha prema dnu papira, spiralna linija koja završava u dnu papira, crvena linija koja započinje kružnim pokretom, kreće se horizontalno u petlju te završava otvoreno u prostoru. Linije se fluidne, iako se radi o flomasteru, nisu vidljive točkice kao mjesta zaustavljanja i nastavljanja smjera pokreta kao na Slici 36.

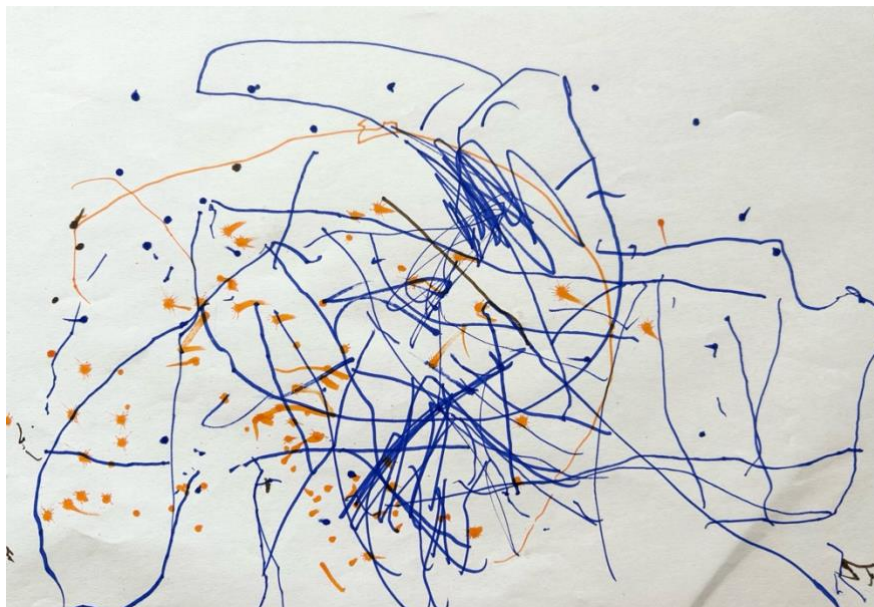
Slika 39. "Spontani crtež - bager" (2,4 god.)

Dijete dobi 2,4 godina (Slika 39.) crta ono s čime se najviše voli igrati – bager. Za svoj crtež dijete bira tehniku temperello. Obzirom na formu temperello boja, dijete boju drži cijelom šakom što mu ujedno omogućuje vrlo lake kružne pokrete šake. Zato na ovom crtežu dominiraju kružne linije, jedna velika centralna kružna linija i dvije manje koje zajedno čine formu bagera. Jedna manja kružna linija je toliko gusta da se doima kao da je prostor između linija popunjavan. Također, vidimo da dijete koristi lokalnu boju – bager je narančaste boje dok su veliki kotači smeđe boje.

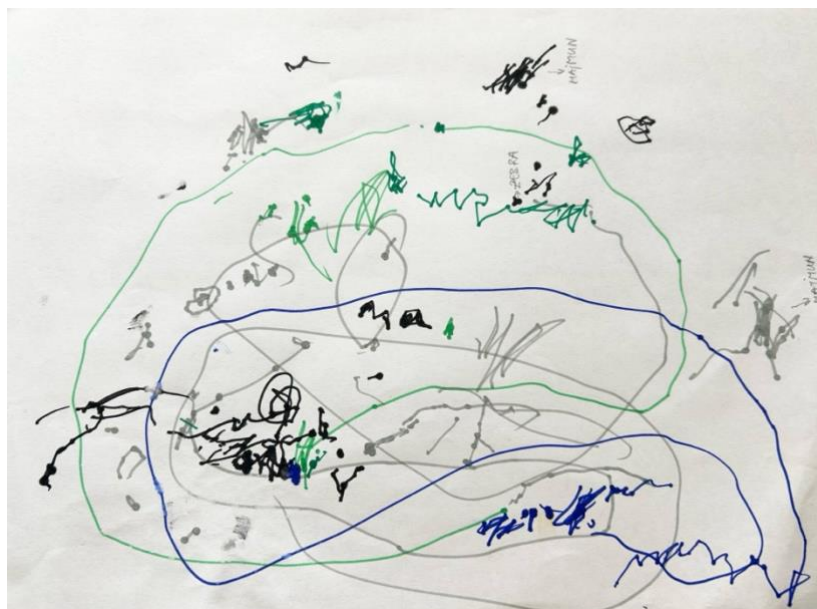
Slika 40. "Spontani crtež - tobogan" (2,5 god.)

Dijete u dobi 2,5 godina (Slika 40.) bira temperello tehniku za crtanje svog motiva. Na stolu je bio položen papir velike dimenzije (A3). Za početak dijete povlači tek nekoliko linija plavom i smeđom bojom, a zatim crta ono što dominira crtežom, a to je velika lutajuća zakrivljena linije crne boje. Na upit što je to, dijete odgovara da je to tobogan. Možda na prvi dojam ove linije uopće nemaju povezanost sa pravim toboganom, no dijete je nacrtalo onako kako jest. Opisalo je način na koji se kreće po toboganu, vrluda gore – dolje, lijevo – desno. Belamarić (1987.) stvaranje i značenje linija opisuje kao izražavanje događaja, odnosno dijete prikazuje unutrašnju sliku događaja, kao što vidimo na ovom crtežu, pokret tijela koje se spušta niz tobogan.

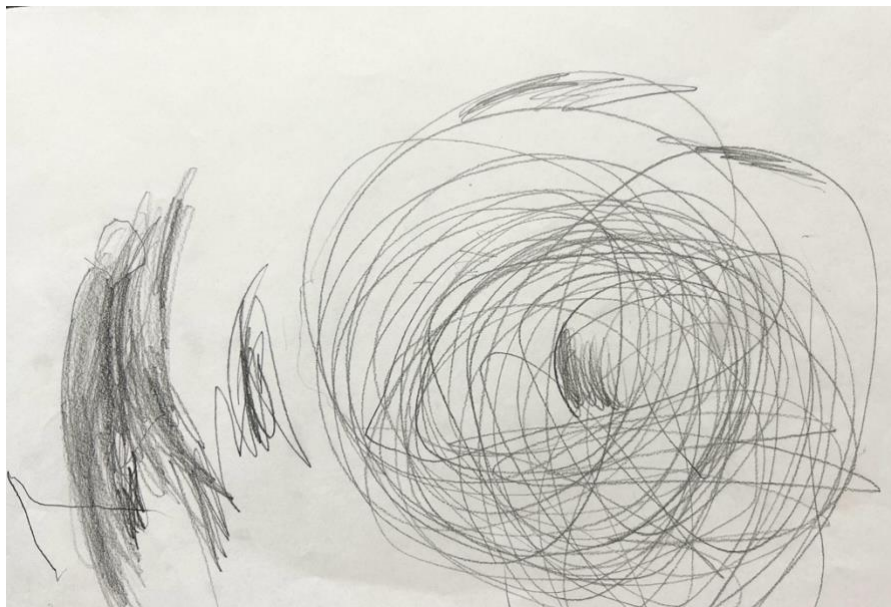
Slika 41. "Spontani crtež - krokodil" (2,6 god.)

Sljedeći rad djeteta u dobi 2,6 godina (Slika 40.) prikazuje „eksploziju“ točkica. Crtežom dominiraju plava i narančasta boja te dijete govori da je nacrtalo krokodila. Dijete se poigrava udarnim crtanjem s flomasterom. Prilikom snažnog udarca flomastera na papir i tvrdi podlogu stola, flomaster ostavlja točkice ali i trag prskanja boje iz točkice što dijete zabavlja. Plavom bojom flomastera dijete ipak povlači linije, pa tako s desne strane vidimo niz od nekoliko vertikalnih linija koje približno slične duljine. Također, plavom bojom na dva mjesta dijagonalnim pokretima u dva različita smjera povlači guste linije. Same linije su koncentrirane u sredini papira i horizontalno, dok su točkice raspršene oko linija i s lijeve strane crteža.

Slika 42. "Spontani crtež - majmun, zebra" (2,7 god.)

Kod djeteta u dobi 2,7 godina (Slika 41.) vidimo vrlo kontrolirano i titrajno crtanje. Dijete bira flomaster u četiri boje pa iako su linije pažljivo nacrtane, na njima se vidi svaki moment zaustavljanja i promjene smjera pokreta. Središnji dio crteža čini velika zelena spirala koja je prekinuta te se vidi gdje je flomaster ponovno postavljen kako bi se dovršila linija. Dijete ucrtava ostale simbole unutar velikih linija (zelene, sive i plave) te nekoliko simbola crta izvan zelene linije. Dijete imenuje da je nacrtalo majmune i zebra, pokazuje određene linije koje predstavljaju imenovane objekte. Posjet djeteta zoološkom vrtu, kojeg dijete prepričava tijekom crtanja, daje kontekst cijelom crtežu.

Slika 43. "Spontani crtež" (2,9 god.)

Dijete u dobi 2,9 godina (Slika 43.) svom crtežu ne pridaje nikakvo ime niti značenje. Što ne znači nužno da crtež zaista nema nikakvo značenje, Belamarić (1987.) krug opisuje kao oblik koji djeci ima univerzalnu vrijednost. Dijete je za svoj crtež izabralo običnu olovku, a na papiru vidimo dva dijela crteža. S lijeve strane papira nalaze se guste vertikalne linije iz pokreta ruke, također po pritisku olovke vidi se da je olovka već zatupljena, dakle prvo je nacrtan najveći dio crteža, a to je upravo veliki kružni oblik. Linija je snažna i jasna, a u središtu se nalaze guste vertikalne linije. Između kružne forme i gustih vertikalnih linija se nalazi manja vertikalna šara koja djeluje gotovo kao prijelazna forma koja povezuje dva dijela crteža.

Slika 44. "Spontani crtež - zmija" (2,10 god.)

Sljedeći crtež djeteta u dobi 2,10 godina (Slika 43.) naziva zmijom. Za svoj crtež djeteta bira običnu olovku i zelenu olovku u boji. Djeteta opisuje glavu zmije u lijevom gornjem kutu – malena kružnica sa zelenim središtem predstavlja oko zmije. Velika spiralna linija predstavlja tijelo zmije, a zelena linija koja ju prati je boja zmije. U središtu crteža, gustim vertikalnim linijama je označen „truh“ zmije.

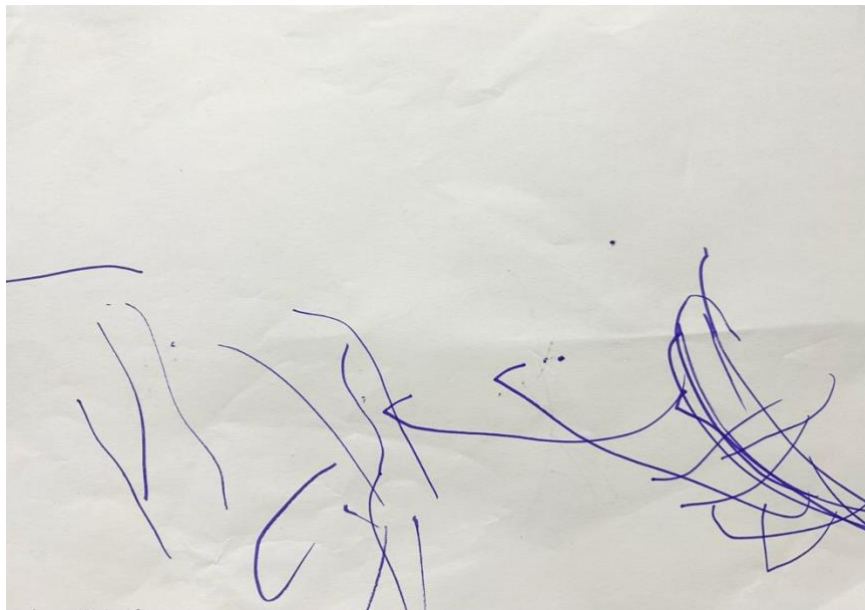
Slika 45. "Spontani crtež - pauk u kutiji" (3,1 god.)

Crtež pod nazivom „Pauk u kutiji“ djeteta od 3,1 godine (Slika 44.) je specifičan iz razloga jer ga dijete nije nacrtalo na klasičan način sjedeći za stolom. Na samostojećoj dječjoj školskoj ploči stajao je papir A3 formata, dijete je za crtanje samostalno odabralo čašu s voštanim pastelama te započelo crtež. Na crtežu vidimo razne linije koje se nadopunjuju i preklapaju u slojevima. Dijete je crtež gradi od vertikalnih linija u jednoj boji, a zatim dodaje druge linije drugih boja. Svoj crtež „uokviruje“ crnom pastelom te zadovoljno pokazuje „pauka u kutiji“ – simbol živog bića, kao što Belamarić (1987.) navodi da otkriće uglatog oblika djeci postaje toliko zanimljivo da predstavlja opći simbol za sve, pa čak i žive oblike.

Tablica 9. "Spontani crteži" (svibanj; 2023.) - 7 radova/djece

	1,10	2,1	2,10	2,11	3	3,2	3,4
Točke		+	+	+	+	+	
Vertikalne linije	+	+	+	+	+	+	+
Horizontalne linije	+		+			+	+
Dijagonalne linije	+						
Zakrivljene linije	+						+
Lutajuće zakrivljene linije							
Cik – cak linije							+
Petlja							
Spirala			+				
Kružne linije		+		+			
Više kružnih linija						+	+
Zatvoreni krug			+	+	+		+
Niz (linija, točaka)			+				
Krugovi u složenom obliku							
Uglati oblici							

Promatranjem tabličnog prikaza dječjih spontanih crteža (Tablica 9.) primjećujemo da većina djece u svom izražavanju koristi vertikalne linije i točke, koriste se i horizontalnim linijama te zatvorenim krugovima. Tek nekoliko djece prikazuje zakrivljene linije i kružne linije, dok uglate oblike, krugove u složenom obliku, petlje i lutajuće zakrivljene linije nije prikazalo niti jedno dijete. Djeca su crtala uglavnom flomasterima, a samo jedno dijete je crtalo olovkama u boji. Samo dvoje djece je odgovorilo što su nacrtali.

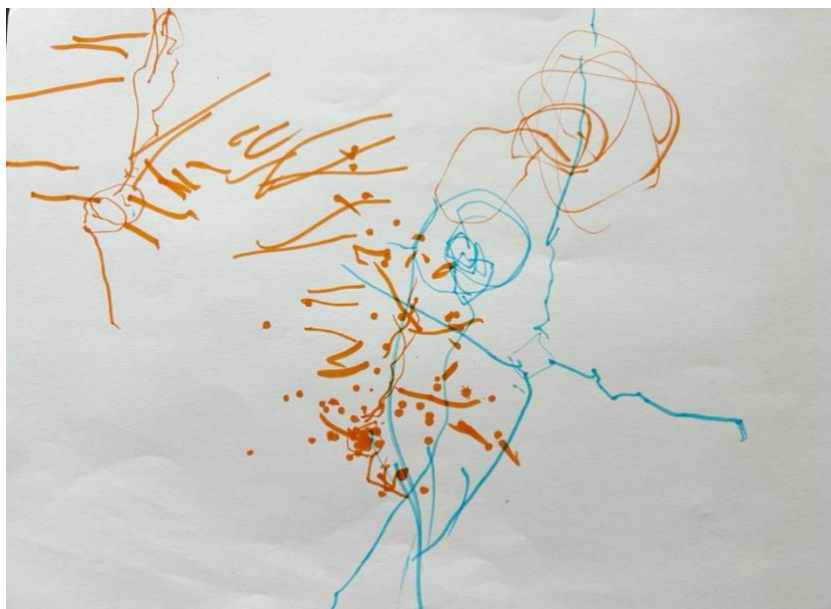
Slika 46. "Spontani crtež" (1,10 god.)

Crtež djeteta u dobi 1,10 godina (Slika 46.) vrlo je jednostavan. Dijete povlači prve pokušaje linija. Promatranjem toka vertikalnih linija vidi se da dijete crta jednu po jednu liniju do druge, kao da stvara jedan niz, a zatim jednu vertikalnu liniju koja povezuje lijevu i desnu stranu crteža. Desna strana crteža su dijagonalne linije nastale pokretima ruke u smjeru gore – dolje, prema tijelu. Promatranjem cjelokupnog crteža vidi se da su linije smještene u donjem dijelu papira koji se nalazi bliže tijelu djeteta koje sjedi i crta.

Slika 47. "Spontani crtež" (2,1 god.)

Iako crtež djeteta u dobi 2,1 godine (Slika 47.) nije određen nazivom, na crtežu vidimo da dijete prikazuje nekakav pojam reda. Autorica Belamarić (1987.) tvrdi da dijete crtanjem niza kraćih linija ili točkica prikazuje ritam, uočenu pravilnost ili unutrašnji poriv prema redu, što možemo uočiti na ovom crtežu. Uz gornji rub papira dijete crta niz točkica, a crtež je smješten na sredini papira. Povlačenjem dvije velike kružne linije, ali u dvije boje, dijete kao da omeđuje prostor unutar kojeg ucrtava linije. Vidimo da je dijete izabralo i koristi samo dvije boje – narančastu i smeđu te ih izmjenjuje u povlačenju vertikalnih zgusnutih linija.

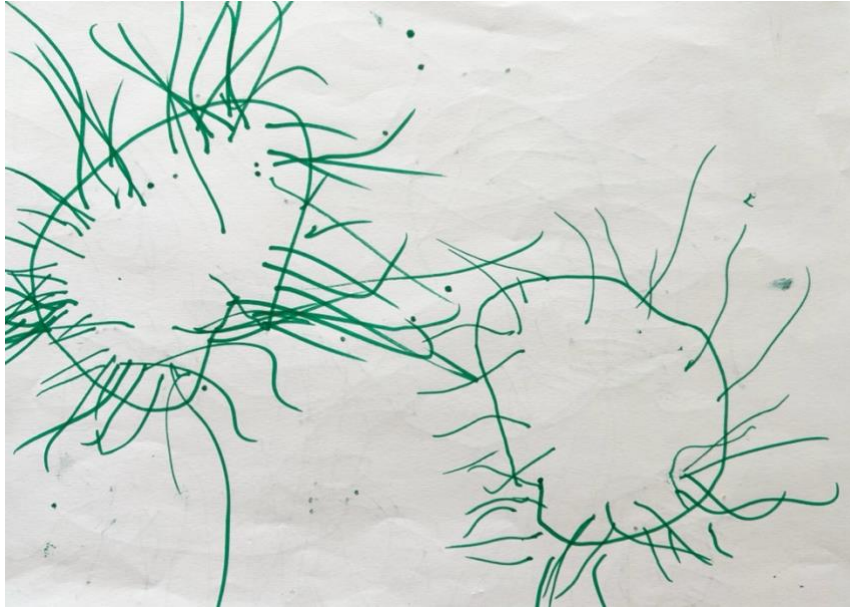
Slika 48. "Spontani crtež" (2,10 god.)

Dijete u dobi 2,10 godina (Slika 48.) također prikazuje ritam, odnos. Narančastim flomasterom, s lijeve strane crteža prikazuje vertikalni niz kratkih horizontalnih linija te gustu koncentraciju točkica. Iako crtež nije određen nazivom, na crtežu su jasni prikazi spirale, ali i zatvorenog kruga iz kojeg izlaze linije, žive energije ili kretanja. I ovo dijete za crtanje koristi dvije boje flomastera – narančastu i plavu, ali za razliku od prethodnog crteža (Slika 47.), dijete ne izmjenjuje boje već crtež kao da dijeli u dva dijela, na lijevu i desnu stranu.

Slika 49. "Spontani crtež" (2,11 god.)

Spontani crtež djeteta u dobi 2,11 godina (Slika 49.) također je u dvije boje – zelenoj i plavoj, međutim zelena je ipak dominantna boja. Dijete zelenom bojom ograničava plohu na kojoj crta detalje. U donjem dijelu kružnice su raspoređene četiri veće kružnice, zatim ucrtava manje kružnice i vertikalne linije. Također, crta točkice, ali tako da ih raspoređuje unutar ili pokraj kružnica. Crtež je centriran na papiru, a izvan najvećeg kruga odnosno plohe, s lijeve strane nalazi skup točkica, kružnica te mrlja nastala popunjavanjem prostora kružnih linija. Na crtežu se nalazi detalj koji bi promatrač nazvao simbolom – srce. Međutim, to je slučajan simbol koji čak niti dijete nije primijetilo ni imenovalo.

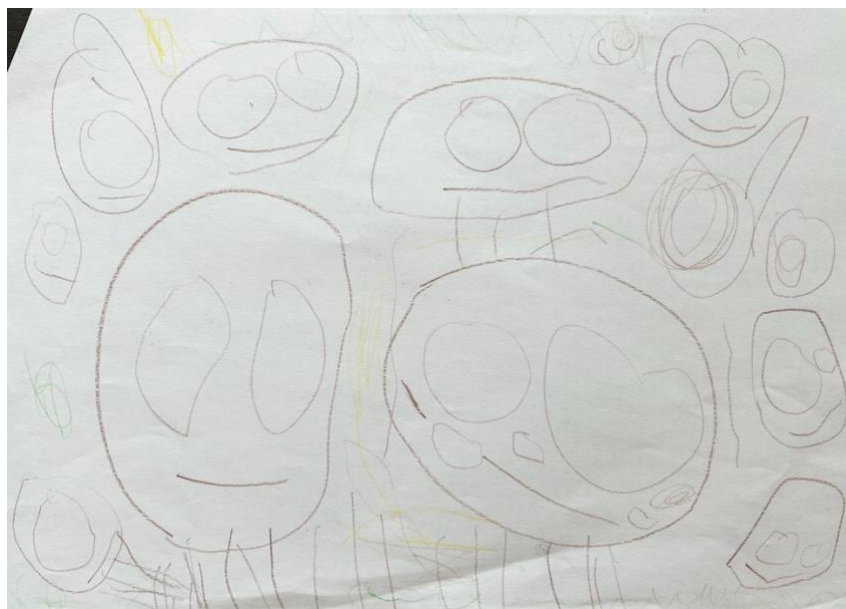
Slika 50. "Spontani crtež - cvijet" (3 god.)

Sljedeći crtež djeteta u dobi od 3 godine (Slika 50.) prikazuje djetetovo otkriće kruga. Krug kao cvijet, a niz linija koje izlaze iz kruga su latice. Dijete je prvo nacrtalo lijevi cvijet, na kojem se vidi veća koncentracija linija tj. latica. Zatim je nacrtalo desni cvijet, da prvi ne bude sam, na kojem se već vidi nešto rjeđa koncentracija „latica“ obzirom da dijete ponavlja motiv.

Slika 51. "Spontani crtež" (3,2 god.)

Dijete u dobi 3,2 godine (Slika 51.) uživa u igri linija. Na crtežu vidimo dva dijela – žute linije i zelene linije. Žute linije se isprepliću, lutaju, krivudaju i kruže, između njih se nalaze raspršene točkice. Promatranjem toka linija lijeve strane, vidimo da se kreću vertikalno. Desna, zelena strana crteža su linije iz snažnog pokreta ruke gore – dolje iz kojih se povlači par velikih kružnih linija. Dijete nije reklo što je nacrtalo, a autorica Belamarić (1987.) tvrdi da niti ne treba inzistirati da dijete svaki puta odgovori što crta, jer ga time odvajamo od njegova smisla, ideje koju izražava likovnim jezikom.

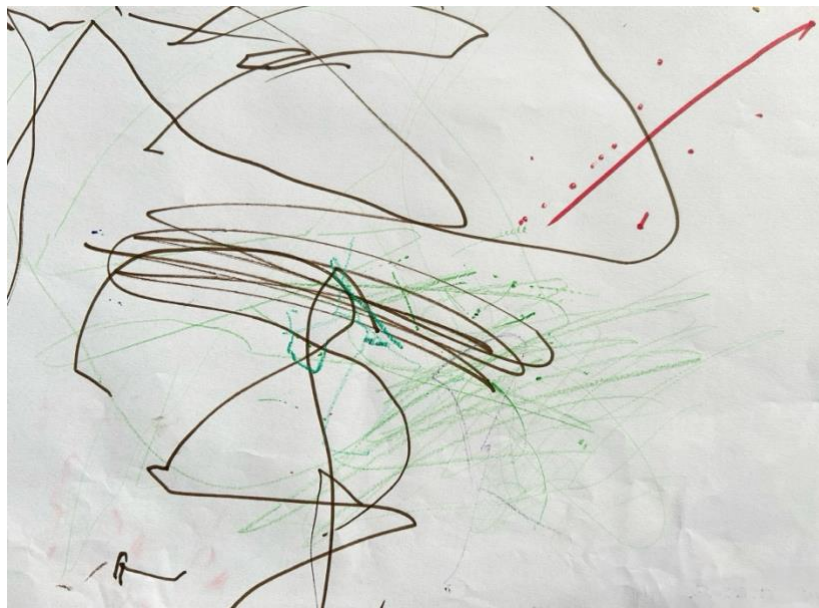
Slika 52. "Spontani crtež - mama, tata, ja" (3,4 god.)

Na crtežu djeteta u dobi 3,4 godine (Slika 52.) vidimo prvi prikaz čovjeka, upravo tako i autorica Belamarić (1987.) opisuje primarni simbol glava – noge, kao simbol karakterističan za svu djecu. Dijete za prikaz koristi krugove, ovale i linije. Iako dijete imenuje sebe, majku i oca, na crtežu se nalazi još nekoliko prikaza figura, kao da uvježbava ono što je „naučilo“ crtati. Crtajući figure stvara konglomerat.

Tablica 10. "Spontani crteži" (lipanj; 2023.) - 8 radova/djece

	1,11	2,1	2,2	2,8	3	3,1	3,3	3,5
Točke	+	+	+		+			
Vertikalne linije	+	+	+		+			+
Horizontalne linije	+	+	+	+				
Dijagonalne linije	+		+				+	+
Zakrivljene linije		+	+					
Lutajuće zakrivljene linije	+			+				
Cik – cak linije					+			+
Petlja	+							+
Spirala								
Kružne linije		+		+	+		+	+
Više kružnih linija					+			+
Zatvoreni krug					+	+	+	+
Niz (linija, točaka)	+	+				+		+
Krugovi u složenom obliku								
Uglati oblici								

Promatranjem tablice spontanih crteža nastalih u mjesecu lipnju (Tablica 10.), vidimo da su djeca u likovnom izražavanju najčešće crtala točkicama, vertikalnim, horizontalnim linijama, kružnim linijama i krugovima. Ni jedno dijete nije crtalo spirale, krugove u složenom obliku ili uglate oblike. Većina djece za crtanje je biralo flomastere, dok su neka djeca uz flomastere koristila olovke u boji ili pastele. Troje djece je imenovalo što su nacrtali.

Slika 53. "Spontani crtež" (1,11 god.)

Spontani crtež djeteta u dobi 1,11 godina (Slika 53.) pokazuje odlučnost djeteta u aktivnosti. Naime, dijete je započelo crtati zelenom olovkom u boji, linije su nešto slabijeg tona jer dijete nema toliko jak pritisak olovke na papir. Iz tog razloga dijete uzima flomastere. Crvenom bojom povlači vrlo oštru, iz jednog pokreta, dijagonalnu liniju u desnom kutu papira te oko nje niže nekoliko točkica. Smeđim flomasterom dalje istražuje raspon svojih pokreta raznim linijama.

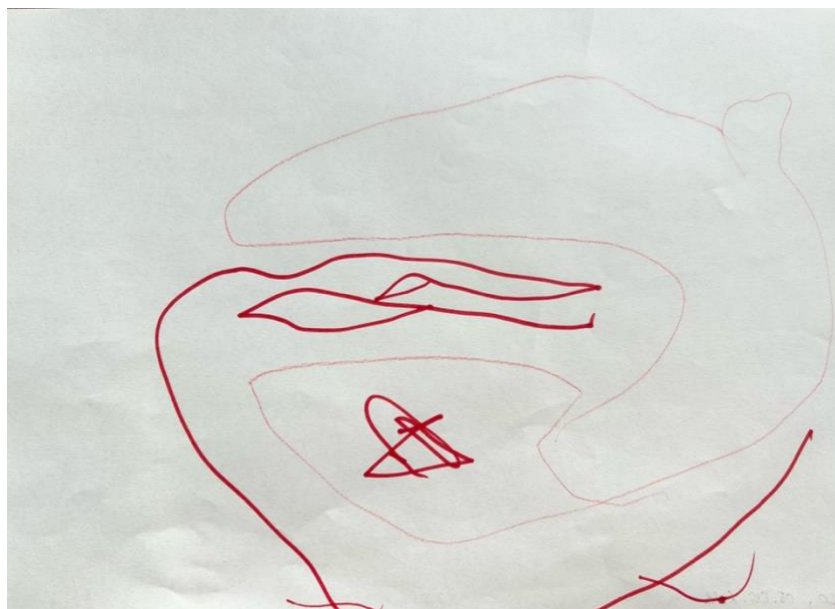
Slika 54. "Spontani crtež" (2,1 god.)

Crtež djeteta od 2,1 godine (Slika 54.) je eksplozija, igra linija na papiru. Cijeli papir je ispunjen, dominira crvena boja flomastera s nekoliko smeđih linija. Pri vrhu papira dijete niže horizontalne linije jednu ispod druge, a zatim po sredini papira niže vertikalne linije, ispod kojih se nalazi nekoliko kružnih linija. Točke koje vidimo na crtežu su nastale iz prvog dodira flomastera s papirom iz kojeg kreće pokret ruke i linija. Na nekoliko mjesta je nastala i rupica – dijete je promatralo koliko papir može upiti boje.

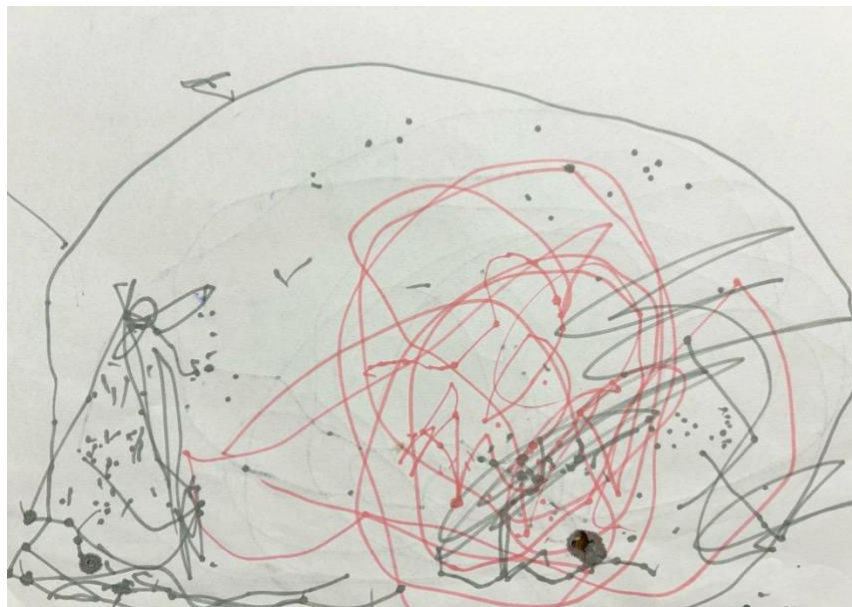
Slika 55. "Spontani crtež" (2,2 god.)

Na sljedećem crtežu djeteta od 2,2 godine (Slika 55.), dijete istražuje funkciju flomastera. Udarnim crtanjem pravi točkice, a iz ponekih se produžuje linija. Slično kao na prethodnom crtežu (Slika 54.) dijete povlači jednu po jednu dijagonalnu, vertikalnu i horizontalnu liniju. Na taj način ispunjava papir te koristi isključivo plavu boju flomastera. Na crtežu (Slika 55.) vidimo na četiri mjesta da je dijete povećalo frekvenciju linija, odnosno zgusnulo ih je u cilju popunjavanja prostora.

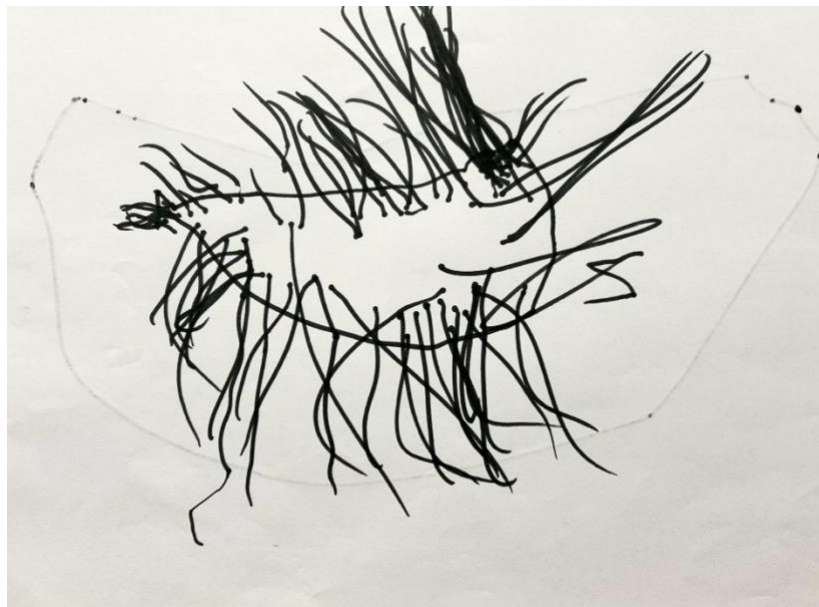
Slika 56. "Spontani crtež - traktor s gumama" (2,8 god.)

Crtež pod nazivom „Traktor s gumama“ nacrtalo je dijete u dobi 2,8 godina. Tek s nekoliko lutajućih krivudavih linija dijete dijeli svoju viziju traktora. Traktor je crvene boje, ali koristi olovku u boji za jedan dio, a crveni flomaster za drugi dio traktora. Središnja kružna linija predstavlja prozor. Ono što je dijete naglasilo u samom nazivu crteža – gume, dijete je označilo na dnu papira s dvije horizontalne linije.

Slika 57. "Spontani crtež - bubamara i dinosaur" (3 god.)

Dijete u dobi 3 godine svoj crtež naziva „Bubamara i dinosaur“ (Slika 57.). Na prvi pogled promatraču ove nasumične linije ne predstavljaju lik bubamare i dinosaura. Međutim, dijete koristi dvije boje, ružičasta je bubamara, a siva je dinosaur. Dijete bubamaru prikazuje onako kako ju doživljava, u pokretu, okruglu, stoga crta mnoštvo velikih kružnih linija. Dinosaur je opasan i dominantan pa se siva boja izdiže veličinom iznad bubamare, guste točkice na lijevom donjem dijelu crteža predstavljaju kako izgleda dinosaur, njegovu grubu i tvrdu kožu. Cik – cak linije predstavljaju dinosaurov strašan rep i bodlje.

Slika 58. "Spontani crtež - pauk u mreži" (3,1 god.)

Na pitanje što je to nacrtano na papiru, dijete od 3,1 godine odgovara da je to „pauk u mreži“ (Slika 58.). Dijete je savladalo crtanje kruga, taj krug nije savršen, jer kao što autorica Belamarić (1987.) piše, dijete krug crta iz jednog zamaha koji se često iskrivi. Međutim, djetetu je krug sada simbol za svaki oblik – ljude, životinje i stvari. Iz kruga izlaze linije za koje nije posve jasno da li sve linije predstavljaju samo noge ili i paukovu mrežu.

Slika 59. "Spontani crtež" (3,3 god.)

Dijete u dobi 3,3 godine (Slika 59.) crta u nekoliko dijelova. Kombinira olovku u boji i flomaster. Ljubičastom bojom crta krugove koje pokušava ispuniti bojom. Lijevi krug je precrtan gustim dijagonalnim linijama, središnji krug je dijete pokušalo na jednom dijelu gustom frekvencijom vertikalnih linija ispuniti, dok je treći krug ispunjen samo kružnom linijom u nastavku pokreta kojim je zatvoren krug. U središtu crteža se nalaze dva razmaknuta skupa gustih dijagonalnih linija. Prvo je nacrtan gornji skup linija iz kojeg se nastavlja kružna linija povezujući drugi skup dijagonalnih linija.

Slika 60. "Spontani crtež" (3,5 god.)

Na crtežu djeteta u dobi 3,5 godina (Slika 60.) vidimo osam različitih vrsta linija. Dijete na ovom crtežu koristi i boje i linije kako bi stvorilo kompoziciju. Cijeli papir je ispunjen linijama, sasvim slučajno dijete stvara ravnotežu. Lijevom stranom crteža prevladavaju dijagonalne linije, plava i ljubičasta koje se nadovezuju. Izvan njih, iznad i ispod guste vertikalne linije. Guste vertikalne linije se nalaze i u središtu crteža te s desne strane. U središtu crteža se nalazi jedan veliki krug koji je nastao iz jednog zamaha te nije u potpunosti zatvoren, ali zato unutar njega se nalazi jedan manji crveni krug koji je ipak zatvoren. Iz središta crteža se razvlači velika narančasta kružna linije, posred koje se horizontalno šire žute petlje. Također vidimo i nekoliko nizova ravnih linija ljubičaste, crvene i narančaste boje, a u dnu crteža, na sredini nalazi se klupko smeđih kružnih linija.

Analizom dječjih crteža možemo puno saznati i naučiti o djeci, njihovim sposobnostima i razvoju. Provedenim aktivnostima, a najviše promatranjem dječje igre crtačkim tehnikama dobiveni su originalni izrazi dječje likovnosti. Djeci je dovoljno dati sredstvo i pustiti da se njime igra. Provođenjem istraživanja uviđa se da su djeca uglavnom birala flomastere u boji za crtanje zbog lakoće ostavljanja traga na papiru. Djeca su istraživala funkcije flomastera te im se sviđjelo ostavljanje traga flomastera prilikom udarca od podlogu. Flomasteri koji su bili više natopljeni bojom su čak ostavljali mrljice i tragove

prskanja što je djecu dodatno zabavilo i potaknulo na udarno crtanje. Poneka djeca su birala i temperello boje u sticku, također zbog lakoće baratanja, obzirom da je dovoljan lagani pritisak na podlogu kako bi ostao trag intenzivne boje. Rijetka djeca su birala olovke u boji ili su ih kombinirala s nekom drugom tehnikom kada ih trag na papiru nije zadovoljio. Biranje ovih tehnika dovodi nas do zaključka da će djeca izabrati onu kojom će lakše postići likovno rješenje odnosno tehniku koja zahtijeva jednostavniju razinu motoričkog razvoja. Iz toga nam se nameće pitanje razvoja fine motorike šake djece današnjeg doba pod utjecajem prisutnosti ekrana već od rane dobi.

Individualnom analizom crteža mogu se usporediti radovi djece približnog uzrasta. Na primjeru crteža gusjenice vidimo da dijete u dobi 1,11 godina (Slika 7.) pokušava zatvoriti krug kako bi prikazalo kolutičasto tijelo gusjenice dok dijete starije dobi, tijelo gusjenice prikazuje gustim dijagonalnim linijama (Slika 8.). Ovdje svakako možemo u obzir uzeti karakter djeteta, sklonost likovnom izražavanju i potencijalni talent koji treba podržavati i razvijati. Pri analizi radova dobro je znati kontekst u kojem je crtež nastao, ali i karakteristike djeteta. Dijete koje kod kuće s roditeljima provodi vrijeme crtajući i igrajući se bojama će postizati „bolje“ radove od djeteta koje kada stigne kući radije izlazi van i igra se loptom, jer nije zainteresirano za likovno izražavanje. Dakle, dječje radove možemo analizirati i podijeliti u kategorije likovnih tipova djece uvjetovanih likovnim sposobnostima, zatim likovnih tipova uvjetovanih uporabom likovno – izražajnih sredstava i likovnih tipova uvjetovanih osobnim kompetencijama djeteta, kao što opisuju Herceg, Rončević i Karlavaris (2010.). Nadalje, analizom radova potvrđujemo teorije likovnog razvoja i faze karakteristične za svu djecu svijeta. Proučavanjem literature i analiziranih dječjih radova na temelju kojih su izvedene faze i teorije uočavamo sličnosti s crtežima djece „digitalnog doba“. Dakle, razvoj dječjeg crteža ima svoje zakonitosti, dječji crtež se nadograđuje iz faze u fazu. Međutim, svakako je važno u obzir uzeti i individualan razvoj djeteta i njegov karakter, obzirom da neka djeca mogu ranije ući u određenu fazu dok druga nešto kasnije, ali ključno je da će svi proći iste faze bez obzira na uzrast.

6. Zaključak

Djeca od najranije dobi, baš kao i pračovjek, imaju potrebu ostaviti svoj trag. Kada plaču, prstićima se igraju s kapljicama, kada jedu hranu razmazuju i njome „crtaju“ po stolu pa ćemo često sami sebe čuti kako govorimo „ne igraj se s hranom“. No upravo igra je ono što određuje dijete. Kroz igru dijete istražuje sebe i svijet. Prve aktivnosti u jasličkim skupinama su razne kreativne igre pa tako i likovno – stvaralačke igre. Često kažemo da se djeca rane dobi igraju bojom. To je točno. Likovnom igrom s bojama za prste, flomasterima, olovkama ili pastelama dijete proučava linije, oblike i odnose. Razvija maštu, pamćenje, vizualnu percepciju, koordinaciju oko – ruka, motoričke sposobnosti, estetski senzibilitet i još mnogo toga. Iako odrasli koriste riječ igra, za dijete je to ozbiljan rad. Zato je od velike važnosti pravilno pristupati toj dječjoj aktivnosti kako ju ne bi umanjili i obeshrabrili prepravljanjem, dovršavanjem ili čak poučavanjem kako crtati. Dječje stvaralaštvo se može poticati aktivnostima poput usmjeravanja opažanja, aktiviranjem sjećanja, maštanjem i ilustriranjem, zamišljanjem, igrom različitim likovnim materijalima i potvrđivanjem (Belamarić, 1987.). Navedene aktivnosti bi trebalo što više provoditi s djecom svih uzrasta jer su nam djeca danas previše izložena ekranima, digitalizaciji, shematskim i gotovim formama. Često se kod djece predškolskog uzrasta (6 godina) u likovnom izražavanju vidi veliki utjecaj crtanih filmova i video igrica. Djeca crtaju ljudske figure s velikim neproporcionalnim očima, crtaju mačke koje izgledaju kao likovi iz japanskih anime filmova, a ne onako kako oni doživljavaju pravu mačku. Dječaci crtaju kockaste figure iz videoigara. Zato je važno od rane dobi djeci omogućavati prostor i materijale s kojima mogu graditi svoj originalni likovni izraz. Čitati priče s djecom i zatim crtati likove koje su zamislili u svojoj glavi. Živimo u doba kada olovke u boji i flomastere možemo kupiti gdje god krenemo, a ipak neka djeca se s takvim aktivnostima susreću tek u predškolskim ustanovama.

Provođenjem istraživanja i analizom dječjih radova vidi se da djeca postižu drugačije rezultate odnosno prelaze u slijedeće faze već nakon dvadeset ili trideset dana. Obzirom da je istraživanje provedeno samo tijekom jedne pedagoške godine i zbog različite fluktuacije djece u skupini nije bilo moguće prikazati rezultate na način da se pratio razvoj crteža istog djeteta od prvog do zadnjeg dana. Ovakva vrsta istraživanja bi također

rezultirala velikim bogatstvom radova i spoznaja o ranom razvoju dječjeg crteža. Područje likovnog izražavanja djece rane dobi je bogato i plodno tlo za razna istraživanja. Stoga je na nama odgojiteljima dužnost odgajati djecu u okruženju gdje je likovno stvaralaštvo nešto prirodno i omogućiti im da urone u šaroliki svijet likovnosti.

7. Popis tablica i slikovnih prikaza

Popis tablica:

<i>Tablica 1. "Faze likovnog izraza u djece" (Grgurić, Jakubin, 1996:31).....</i>	<i>15</i>
<i>Tablica 2. "Tijek razvoja likovnih sposobnosti" (Starc et.al., 2004:51).....</i>	<i>15</i>
<i>Tablica 3. "Dinosaur" (siječanj; 2023.) - 7 radova/djece.....</i>	<i>25</i>
<i>Tablica 4. "Gladna gusjenica" (travanj; 2023.) - 9 radova/djece.....</i>	<i>32</i>
<i>Tablica 5. "Mama" (studeni; 2022.) - 4 rada/djece.....</i>	<i>38</i>
<i>Tablica 6. "Mama" (travanj; 2023.) - 10 radova/djece.....</i>	<i>41</i>
<i>Tablica 7. "To sam ja" (travanj; 2023.) - 9 radova/ 6 djece.....</i>	<i>50</i>
<i>Tablica 8. "Spontani crteži" (studeni, siječanj, veljača, ožujak; 2022./2023.) - 11 crteža/djece.....</i>	<i>60</i>
<i>Tablica 9. "Spontani crteži" (svibanj; 2023.) - 7 radova/djece.....</i>	<i>72</i>
<i>Tablica 10. "Spontani crteži" (lipanj; 2023.) - 8 radova/djece.....</i>	<i>80</i>

Popis slikovnih prikaza:

<i>Slika 1. "Dinosaur" (1,6 god.).....</i>	<i>26</i>
<i>Slika 2. "Dinosaur" (2,6 god.).....</i>	<i>27</i>
<i>Slika 3. "Dinosaur" (2,7 god.).....</i>	<i>28</i>
<i>Slika 4. "Dinosaur" (2,8 god.).....</i>	<i>29</i>
<i>Slika 5. "Dinosaur" (2,10 god.).....</i>	<i>30</i>
<i>Slika 6. "Dinosaur" (3 god.).....</i>	<i>31</i>
<i>Slika 7. "Gladna gusjenica" (1,11 god.).....</i>	<i>33</i>
<i>Slika 8. "Gladna gusjenica" (2 god.).....</i>	<i>34</i>
<i>Slika 9. "Gladna gusjenica" (2,9 god.).....</i>	<i>35</i>
<i>Slika 10. "Gladna gusjenica" (2,10 god.).....</i>	<i>35</i>
<i>Slika 11. "Gladna gusjenica" (3 god.).....</i>	<i>36</i>
<i>Slika 12. "Gladna gusjenica" (3,3 god.).....</i>	<i>37</i>
<i>Slika 13. "Mama" (2,5 god.).....</i>	<i>39</i>
<i>Slika 14. "Mama" (2,8 god.).....</i>	<i>39</i>
<i>Slika 15. "Mama" (2,10 god.).....</i>	<i>40</i>

Slika 16. "Mama" (1,9 god.)	42
Slika 17. "Mama" (1,11 god.).....	42
Slika 18. "Mama" (2 god.).....	43
Slika 19. "Mama" (2,5 god.)	44
Slika 20. "Mama" (2,6 god.)	45
Slika 21. "Mama" (2,10 god.)	45
Slika 22. "Mama" (2,11 god.).....	46
Slika 23. "Mama" (3 god.).....	47
Slika 24. "Mama" (3,1 god.)	48
Slika 25. "Mama" (3,3 god.)	49
Slika 26. "To sam ja" (Dijete A - 2,5 god.).....	51
Slika 27. "To sam ja" (Dijete A - 2,6 god., nakon 30 dana)	52
Slika 28. "To sam ja" (2,9 god.).....	53
Slika 29. "To sam ja" (2,10 god.).....	54
Slika 30. "To sam ja" (2,11 god.)	55
Slika 31. "To sam ja" (Dijete B - 3,1 god.).....	56
Slika 32. "To sam ja" (Dijete B - 3,1 god., nakon 20 dana)	56
Slika 33. "To sam ja" (Dijete C - 3,3 god.)	57
Slika 34. "To sam ja" (Dijete C - 3,3 god., nakon 20 dana).....	58
Slika 35. "Spontani crtež" (1,6 god.)	61
Slika 36. "Spontani crtež - medo, beba, riba" (1,9 god.).....	62
Slika 37. "Spontani crtež - imena prijatelja" (2,3 god.)	63
Slika 38. "Spontani crtež - oblaci" (2,3 god.)	64
Slika 39. "Spontani crtež - bager" (2,4 god.)	65
Slika 40. "Spontani crtež - tobogan" (2,5 god.).....	66
Slika 41. "Spontani crtež - krokodil" (2,6 god.)	67
Slika 42. "Spontani crtež - majmun, zebra" (2,7 god.)	68
Slika 43. "Spontani crtež" (2,9 god.)	69
Slika 44. "Spontani crtež - zmija" (2,10 god.)	70
Slika 45. "Spontani crtež - pauk u kutiji" (3,1 god.)	71
Slika 46. "Spontani crtež" (1,10 god.)	73

Slika 47. "Spontani crtež" (2,1 god.)	74
Slika 48. "Spontani crtež" (2,10 god.)	75
Slika 49. "Spontani crtež" (2,11 god.)	76
Slika 50. "Spontani crtež - cvijet" (3 god.).....	77
Slika 51. "Spontani crtež" (3,2 god.)	78
Slika 52. "Spontani crtež - mama, tata, ja" (3,4 god.)	79
Slika 53. "Spontani crtež" (1,11 god.)	81
Slika 54. "Spontani crtež" (2,1 god.)	82
Slika 55. "Spontani crtež" (2,2 god.)	83
Slika 56. "Spontani crtež - traktor s gumama" (2,8 god.)	84
Slika 57. "Spontani crtež - bubamara i dinosaur" (3 god.)	85
Slika 58. "Spontani crtež - pauk u mreži" (3,1 god.).....	86
Slika 59. "Spontani crtež" (3,3 god.)	87
Slika 60. "Spontani crtež" (3,5 god.)	88

8. Literatura

Knjige:

1. Belamarić, D. (1987) *Dijete i oblik*. 2. neizmijenjeno izdanje. Zagreb: Školska knjiga
2. Bodulić, V. (1982) *Umjetnički i dječji crtež*. Zagreb: Školska knjiga
3. Balić Šimrak, A., Bakotić, M. i sur. (2018) *Dijete, cjelovitost, umjetnost, krug: svašta se može dogoditi u krugu*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga
4. Grgurić, N., Jakubin, M. (1996) *Vizualno – likovni odgoj i obrazovanje: metodički priručnik*. Zagreb: Educa
5. Herceg Varljen, L., Rončević, A., Karlavaris, B. (2010) *Metodika likovne kulture djece rane i predškolske dobi*. 1. izdanje. Zagreb: ALFA d.d.
6. Karlavaris, B., Kragujevac, M. (1981) *Razvijanje kreativnosti putem likovnog vaspitanja*. Beograd: Prosveta
7. Jakubin, M. (1999) *Likovni jezik i likovne tehnike: temeljni pojmovi*. Zagreb: Educa
8. Peić, M. (1973) *Pristup likovnom djelu*. 3. izdanje. Zagreb: Školska knjiga
9. Petrač, L. (2015) *Dijete i likovno – umjetničko djelo: metodički pristupi likovno – umjetničkom djelu s djecom vrtičke i školske dobi*. 1. izdanje. Zagreb: ALFA d.d.
10. Rathus, A. S. (2000) *Temelji psihologije*. Prijevod 5. izdanja. Jastrebarsko: Naklada Slap
11. Starc, B., Čudina Obradović, M., Pleša Bruna Profaca, A., Letica, M. (2004) *Osobine i psihološki uvjeti razvoja djeteta predškolske dobi*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga
12. Škrbina, D. (2013) *Art terapija i kreativnost*. Zagreb: Veble commerce
13. Tompa, K., Belamarić, D. (1968) *Igra olovkom*. Zagreb: Biblioteka stručnih i naučno istraživačkih radova, Odjel za dječji crtež i likovni odgoj

Zbornik radova:

1. Vujičić, L., Ujčić, T., ur. (1999) *Likovna komunikacija u teoriji i praksi predškolskog odgoja*. Opatija: Grad Opatija, Općina Lovran, Dječji vrtić Opatija

Radovi:

1. Klapač, P. (2022). 'Razvoj dječjeg crteža kroz faze dječjeg likovnog stvaralaštva', Završni rad, Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet, citirano: 26.03.2024., <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:147:763359>
2. Mišković, J. (2017). 'USPOREDBA RAZLIČITIH PRIMJERA RAZVOJA PRIKAZA LJUDSKOG LIKA I PROSTORA U DJEČJEM CRTEŽU', Diplomski rad, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Umjetnička akademija u Osijeku, citirano: 26.03.2024., <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:134:252163>
3. Tominac Svilokos, I. (2022). 'Slikanje i crtanje u dječjem vrtiću kao podrška razvoja motorike', Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet, citirano: 26.03.2024., <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:147:279513>

Članci:

1. Balić-Šimrak, A. (2010). Predškolsko dijete i likovna umjetnost. *Dijete, vrtić, obitelj*, 16-17 (62-63), 2-8. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/124737>
2. Seksan, A. (2004). Otvorimo vrata dječjoj kreativnosti. *Dijete, vrtić, obitelj*, 10 (37), 13-17. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/178235>
3. Vidović, V. (2015). Dječji crtež kao komunikacijsko sredstvo djeteta i odrasloga. *Dijete, vrtić, obitelj*, 21 (79), 22-23. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/172746>

Internet izvori:

1. <https://www.early-pictures.ch/kellogg/en/>, Rhoda Kellogg (1967/2007): Rhoda Kellogg Child Art Collection, Digital Reedition by Dieter Mauree, Claudia Riboni, Karin Walchli, Birute Gujer

Sažetak

Razvoj dječjeg crteža zaintrigirao je istraživače 20. stoljeća. Kao područje koje do tada nije bilo istraženo i dokumentirano, sada mu brojni autori posvećuju pažnju zbog širenja spoznaje o djetetovom emocionalnom životu, osobnosti i cjelokupnom razvoju. Djetetova aktivnost crtanja se često objašnjava samo kao motorička aktivnost, međutim razni autori smatraju da se u djetovoj svijesti ipak odvijaju procesi koji mu pomažu shvatiti svijet oko sebe. Istraživači su uspoređivali radove djece te su uspostavili zakonitosti razvoja dječjeg crteža karakteristične za svu djecu svijeta. Cilj ovog rada bio je promatrati i proučavati djecu uzrasta od prve do treće godine života u aktivnosti likovnog izražavanja kako bi uočili njihov spontani i neometani likovni izričaj te kada nastupaju prekretnice u fazama razvoja crteža. Istraživanje je usmjereno na fazu primarnih simbola obzirom da je mali broj istraživanja i radova koji su posvećeni samo ovom području. Istraživanje je provedeno u gradskom vrtiću Istarske županije u kojem je sudjelovala mješovita jaslička skupina sa dvanaestero upisane djece tijekom pedagoške godine 2022./2023. Tijekom istraživanja je prikupljeno 127 radova djece, dok je u radu analizirano i prikazano 60 radova.

Ključne riječi: dijete, razvoj, dječji crtež, faza primarnih simbola

Summary

The development of children's drawings intrigued researchers in the 20th century. As a field that had not been explored and documented until then, numerous authors now devote attention to it due to the growing understanding of a child's emotional life, personality, and overall development. A child's drawing activity is often explained merely as a motor activity; however, various authors believe that processes occur in the child's consciousness that help them understand the world around them. Researchers compared children's works and established developmental patterns in children's drawings that are characteristic of all children worldwide. The aim of this paper was to observe and study children aged one to three years in the activity of artistic expression in order to notice their spontaneous and uninterrupted artistic expression and to identify when turning points occur in the phases of drawing development. The research focused on the phase of primary symbols, considering that few studies and works have been dedicated solely to this area. The research was conducted in a city kindergarten in Istria County, where a mixed nursery group of twelve enrolled children participated during the 2022/2023 academic year. During the research, 127 children's works were collected, while 60 works were analyzed and presented in this paper.

Keywords: child, development, children's drawing, phase of primary symbols